

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

OTTLIK LÁSZLÓ

**A MARXIZMUS
TÁRSADALOM-
ELMÉLETE**

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

A MARXIZMUS
TÁRSADALOMELMÉLETE

ELMÉLETI KRITIKA
ÉS TÖRTÉNELMI TANULSÁGOK

IRTA OTTLIK LÁSZLÓ

BUDAPEST, 1922
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
KIADÁSA

A MARXIZMUS TÁRSADALOMELMÉLETE

ELMÉLETI KRITIKA
ÉS TÖRTÉNELMI TANULSÁGOK

IRTA

OTTLIK LÁSZLÓ

*« Though this be madness
yet there is method in't. »*

Hamlet II. 2.

(Őrületség ez, de van benne methódus.)

BUDAPEST, 1922

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

A MARYANNUS

TÁRSADALOMTUDOMÉNYI ÉS
TUDOMÁNYI TUDOMÁNYOK

TÁRSADALOMTUDOMÉNYI ÉS
TUDOMÁNYI TUDOMÁNYOK

OTTLIK LÁSZLÓ

12.396/54

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
B 2179/1984
LELTÁRI SZÁM

BUDAPEST, 1982

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA,

ELSŐ RÉSZ.

AZ ELMÉLET.

I. FEJEZET.

Siker és kritika.

«A szociális reform kérdése a modern európai kultúra életkérdésévé válik, amint egykor az antik kultúra életkérdése lett.»¹ Ez az oka annak, hogy a társadalmi intézmények átalakulásának kérdése az irodalomban is újból és újból szőnyegre kerül. *Egy* név körül forog a világvita. Ez a fenyegető hangzású név a békés trieri ügyvéd fiának, *Karl Marxnak* a neve.

Ma már alig van szocialista, aki ne Marxot vallaná mesterének. Úgy mondják, e példátlan hatásnak az az oka, hogy Marx a szocializmus utópiáját állítólag tudományos érvényre emelte, amennyiben a társadalmak életében felfedezni vélt törvényszerűségek és a jelen társadalom megfigyelt tendenciái alapján, zordon retorikával hirdette, hogy a polgári társadalmi rend nemcsak saját összeomlását, de egyben utódjának, a kommunista társadalmi rendnek kialakulását is szükségszerűen hordja méhében.

¹ F. A. Lange : Die Arbeiterfrage. Kröner Verlag. Leipzig. 90. old.

Egy félszázad kritikai munkássága semmit sem csökkentette a marxizmus roppant hatóerejét. Pedig e kritika kétségtelenül alapos volt, annyira alapos, hogy a Marx-elmélet egyes alapvető tételeit — így például értékelméletét, agrártheoriáját, történetfilozófiáját — a szocializmus theoretikusai hallgatólagosan vagy körmönfont szofizmákba burkoltan, maguk is elejtették.¹

E ténynek mindenekelőtt érzelmi okai vannak. A szocializmus ábrándos utópiája nagy tömegek névtelen és tudattalan vágyait öltözteti fel cikornyás szavakba, melyek a lelkekben nagyhatású képekké fejlenek ki. A boldogság nagy illúziója ez, mely annál erősebb, mert földi boldogságot ígér a tömegeknek és amely ily egyszerű, de erőteljes formát ölt a munkában verejtékezők előtt: «Kevesebb munka és több élvezet.» Ez az egyszerű anyagi motívum már magában is elég erős lehetne, de valósággal szárnyakat kap az erkölcsi felháborodástól, melyet néhol a vezető osztályok aránytalan és ezért igazságtalan jóléte ébreszt ama dolgozók lelkében, akiknek alig van betevő falatjuk és amelyet a szüntelen izgatás a legmagasabb fokra hevít. Így a szocialista társadalom állítólagos szüksége erkölcsi értékítélet formájában fejeztetik ki. Hit egy jobb jövőben és e hitnek erkölcsi igazoltsága: ennyi elég a tömegnek, mert hiszen anyagi életösztöneit két

¹ Az értékelméletet illetőleg I. pl. Szabó Ervin: Marx és Engels válogatott művei. II. köt. 153. old. Az agrárteóriára nézve I. lent a 90. old. jegyz. A történetfilozófiát e rész III. fejezetében fogjuk tárgyalni.

leghatalmasabb ideális szükséglete támogatja: hite és erkölcsisége.

A hitet említettük, mert valóban Le Bon helyesen állapítja meg, hogy a tömeghiedelmeknek mindig vallásos formája van.¹ A szocializmus mai formájában már valóságos világnézet² és hívei a vallásos meggyőződés fanatizmusával, vakon hisznek megváltó szkémáiban. Rendkívüli hatóerejének is az a legfőbb oka, hogy úgynevezett tudományos jóslata voltaképen³ vallásos képlet: ellentmondást nem tűrő, feltétlen állítás.

De ha a szocializmus vallás, akkor szemben a szeretet vallásával, a kereszténységgel, méltán lehet a gyűlölet vallásának nevezni. «On n'est pas socialiste sans haïr quelqu' un ou quelque chose.»³ Marx maga az Antikrisztus, a tagadás szelleme. Oly elme, melynek negativitása szembe- szökő. Élete nagy művében alig van valami, amit magáénak mondhatna. A piacnélküli közgazdaság ideáját a francia utopisták sugalták neki: az állítólag eljövendő kényszermentes társadalom az anarchisták ideálja; értéktöbblet-elméletét már William *Thompson* «Inquiry...»-jében megtalálhatjuk; munkabér-elmélete a *David Ricardo* széles vállain nyugszik; ami pedig történelmi materializmusát illeti, arról is látni fogjuk, hogy mily kevésbé eredeti. Amivel ő maga járult hozzá

¹ A tömegek lélektana. 65. oldal. (Kultúra és tudomány.)

² V. ö. Werner Sombart: *Sozialismus und soziale Bewegung*. VII. Auflage. 25. old.

³ «Nincsen olyan szocialista, aki ne gyűlölné valakit vagy valamit.» *Gustave Le Bon: Psychologie du Socialisme*. (Alcan.) 469. old.

a modern szocializmus elméletének kialakulásához, alig egyéb, mint a polgári társadalom veséig ható kritikai elemzése — habár előzői ezt a munkát is nagyrészen elvégezték — és az állítólag exakt bizonyossággal bekövetkezendő szociális forradalom dogmája, mely maga is csak «negatív utópia.»¹ Nem csoda, ha ez a boncoló, tagadó és lázadó elme a gyűlölet és rombolás szellemét árasztotta maga körül. Az érem egyik oldala azt mutatja, hogy ha a szocialista elmélet főleg a gyűlöletre épít, számítása nem hibás. De az éremnek másik oldala is van s ez azt mutatja, hogy a szocialista jelszavak által irányított és végsőkéig hevített szenvedélyek a modern civilizációt rombadöntéssel fenyegetik.

De ne menjünk ily messzire!

Úgy hisszük, hogy a megjelölt háromféle ok: a hasznossági, az erkölcsi és a vallásos — melyeknek tekintélyét érveléssel megdönteni nem lehet — már eléggé érthetővé teszi a marxizmus bírálóinak csekély sikerét. De van e ténynek egy logikai oka is — és minket a «kritika kritikájának» szorosán logikai szempontjából, voltaképp csak ez érdekel — nevezetesen, e bírálatok vagy *mást* bizonyítottak, mint amit kellett volna — vagy *máskép* bizonyítottak, mint ahogyan kellett volna. E cáfolatok módszerei ugyanis főként három csoportra oszthatók: 1. bizonyítottatott statisztikai adatok alapján, hogy a «kapitalista akkumuláció tendenciái» nem érvényesülnek oly kizárólagos határozottsággal, miként azt Marx feltételezte

volt; 2. bizonyított, hogy a piactalan társadalom föltételezései a közgazdaságtan alapelveinek ellentmondanak; 3. bizonyított, hogy a kommunista társadalom intézményeit az emberi természet meg fogja dönteni. A bizonyításnak ily módjai kétségkívül érvényesek lehetnek, azonban vagy nem bizonyítják azt, hogy a marxizmus hamisan jósol, vagy nem hatnak a szükséges meggyőző erővel. Mert *ad* 1. a statisztikai tényekkel való bizonyítás csekély erejű. Nincs olyan statisztika a világon, melyből két ellentétes állítás nem volna látszólag igazolható — amint ezt nem minden humor nélkül mutatta ki Kautsky vitája a revizionistákkal. Valóban helyesen írja *Ratzenhofer*, hogy statisztikai számok nem képesek szociális törvényeket megállapítani, mert nagyon is gyakran alkalmasak mindeféle vélemény szolgálatára.¹ Ezenfelül, mint még legújabbban is látjuk,² a gyakorlat érveivel felszerelt fejtegetések többnyire azt vallják, hogy a Marx rendszere elméletileg alapos. Már pedig ami elméletben helyes, annak a gyakorlatban is be kell válnia. Ami már most *ad* 2. a közgazdasági érveket illeti, azokkal alig lehet fellépni egy oly közgazdasági berendezkedés ellen, mely épen más föltételezések alapján állana. A mai közgazdaságtan megalapítója, Adam Smith és tanítványai «a társadalom berendezését adottnak tekintik és pedig olyannak, amilyen az ma — csekély

¹ A szociológiai megismerés lényege. (Társadalomtudományi könyvtár 114—115. old.)

² Bud János: A kommunizmus után. (Közgazdasági Szemle, 1919 március—december, 167. old.)

kivétellel — Európa majd minden országában . . . Csak e megszorítás folytán juthatott a közgazdaságtan az általános társadalmi tudományénál magasabb fejlődési fokra . . . De e megszorításból következik az is, hogy közgazdaságtanunk törvényei csak oly társadalmakra állnak, amelyek ama föltételezett berendezéssel bírnak és azon mértékben, amint az átalakul, azoknak is elvész talajuk.»¹ Végül *ad 3.* a kommunista társadalom lélektani ellenmondásait hiába taglaljuk mindaddig, amíg úgy szól a tétel, hogy a kapitalisták kisajátítását «a kapitalista termelés immanens törvényeinek munkája maga viszi véghez.» Még hogyha feltétlen érvényű lélektani bizonyítékokat vinnénk is sorompóba a kommunista berendezkedés ellen, akkor is ártatlan arccal felelhetné nekünk a marxista : ez talán igaz, de hát hiába, ha ennek a társadalomnak mégis természettörvényű szükségszerűséggel el kell következnie. A lélektani argumentum nagy értékű lehet, de csak akkor, ha arra használhatjuk fel, hogy a jövőnek marxisztikus alakulását cáfolja meg, — ám ezt eddig senki sem tette meg. Marx valóban jól számított : formuláját oly fatalisztikus jelentőségűnek sikerült feltüntetnie, hogy ma már alig jut valakinek eszébe, hogy a jósolt események szükségszerű bekövetkezésében még kételkedni is lehet. Az érvelés ma már majdnem kizárólag csak annak bizonyítására szorítkozik, hogy a jósolt események «még nem egyhamar», vagy «nem oly erőszakosan» fognak bekövetkezni, illetőleg, hogy «a kialakulandó kommunista társadalom

¹ Pikler Gyula : Ricardo. Bp. 1885. 33. old.

előbb-utóbb fel fog borulni.» Marx valóságos megfordított Kasszandra : hamis rémségeket jósol, de mindenki vakon hisz neki.

Ezért itt, midőn magunk is megkíséreljük megcáfolni a marxizmus következtetéseit, pusztán oly axiomatikus erejű tételekre fogunk támaszkodni, melyeket eddig tudtunkkal senki sem cáfolt meg, sőt, amelyek érvényének elismerése a szocializmus újabb theoretikusainak munkáiban is — mint azt helyenkint részletesen kimutatni szándékozunk — kifejezetten vagy hallgatólagosan bennfoglaltatik. Azt állítjuk ugyanis és azt szándékozunk bizonyítani, hogy a Marx-féle jóslat a társadalom lelki életének teljes semmivétele folytán oly alapvető ellentmondást tartalmaz, mely megvalósulásának lehetőségét eleve kizárja. Azonban nehogy az a vád érjen bennünket, hogy csak deduktív okoskodásokkal érvelünk és bizonyítékaink «pusztán elméletiek»: a legújabb idők története által nyújtott tények segítségével tételeink helyességét induktive is szemléltetni és igazolni fogjuk.

II. FEJEZET.

A «tudományos» jóslat.

1. Jóslat és tudomány.

Érvelésünk és támadásunk középpontjában Marxnak ama fejtegetései állanak, melyekkel a polgári társadalmi rend szükségszerű összeomlását és egyben a kollektív társadalmi rend szükségszerű kialakulását állítólag megjósolta. Hogy

az ellenfél hadállásait kellőképp áttekinthessük, álljon itt mindenekelőtt a nevezetes jóslat.

«Most már . . . a sok munkást kizsákmányoló kapitalista kisajátítására kerül a sor. Ezt a kisajátítást a kapitalista termelés immanens törvényeinek munkája maga viszi véghez, a tőkék koncentrációja útján. Egy-egy tőkés sokat üt agyon. Ezzel a koncentrációval, vagyis sok tőkésnek kevés tőkés által való kisajátításával egyidejűleg mind növekvő mértékben fejlődik ki a munkafolyamat kooperatív alakja, a tudománynak tudatos műszaki alkalmazása ; a földnek tervszerűen együttes kihasználása ; a munkaeszközöknek csak közösen alkalmazható munkaeszközökké való átalakulása és az összes termelési eszközök gazdaságossá tétele olyképpen, hogy azok kombinált társadalmi munka együttes termelési eszközeiként használtatnak. A tőke-mágnások számának állandó apadásával, akik ennek az átalakulási folyamatnak minden előnyét bitorolják és monopolizálják, növekszik a nyomor, az elnyomatás, a szolgaság, a lealacsonyodás, a kizsákmányolás, de egyben a számban állandóan növekvő és magának a kapitalista termelési folyamatnak mechanizmusa által iskolázott, egyesített és szervezett munkásosztálynak felháborodása is. A tőke-monopolium bilincsevé lesz annak a termelési módnak, mely vele egyetemben és segítségével virágzott fel. A termelési eszközök koncentrációja és a munka társadalmivá válása folyamán elérkezik a pillanat, amikor amazok nem férnek meg többé kapitalisztikus foglalatukban. Ez utóbbi szétrobban. Ütött a kapitalisztikus magántulajdon végórája. A kisajátítók kisajátítottak.

A kapitalisztikus termelési és tulajdonszerzési mód, tehát a kapitalisztikus magántulajdon a saját munkán alapuló egyéni magántulajdonnak első negációja. A kapitalisztikus termelés negációját az maga hozza létre egy természeti folyamat szükségszerűségével. Ez a negáció negációja. Ez az utóbbi ismét helyreállítja az egyéni tulajdont, de már a kapitalisztikus korszak vívmányának, a szabad munkások kooperációjának s a földnek és a munka által létrehozott termelési eszközöknek közös tulajdona alapján.

Az egyének saját munkáján alapuló szétszórt magántulajdonnak átalakulása kapitalisztikussá természetesen sokkal hosszadalmasabb, keményebb és nehezkesebb folyamat, mint a már de facto társadalmi termelésen alapuló kapitalisztikus magántulajdonnak átalakulása társadalmi tulajdonná. Amott arról van szó, hogy egynéhány bitorló sajátítsa ki a nagy tömeget, emitt arról, hogy a nagy tömeg sajátítson ki egynéhány bitorlót.»¹

Vajjon hogyan keletkezett ez a jóslat? Két végpontja adva volt: egyfelől a polgári társadalom, melynek rajza Marxnál is kétségkívül meglehetősen hiteles, — másfelől a kollektív termelésen alapuló társadalmi rend, amelynek képe, mint a «gyakorlati ész követelménye» különböző utópisták fejében kialakult. Marx maga is erősen racionalista elme és ha ötven évvel előbb születik, kétségkívül maga sem fogta volna fel másképp

¹ Karl Marx: Das Kapital. II. Aufl. Hamburg. Meissner Verl. I. köt. 791—793. old.: «Geschichtliche Tendenz der kapitalistischen Akkumulation.»

a társadalmi rend átalakulásának kérdését, mint Saint-Simon vagy Fourier. Azonban akkor, amikor Marx a fentidézett sorokat leírta, már Herbert Spencer és Charles Darwin nevéől visszhangzott a világ. Az evolucionizmus épp úgy dogmává lett, mint annak idején a racionalizmus, elannyira, hogy még a forradalmároknak is a fejlődéstudomány alapjára kellett helyezkedniök, ha csak nem akartak mint futó bolondok köznevetség és gúny tárgyává lenni.

Ez a korszak azonban nemcsak a fejlődéstudomány, hanem egyben a szigorú mechanisztikus természettudományú gondolkozás korszaka is volt. Darwin kiválasztási elmélete maga sem egyéb, mint a fajok átalakulásának mechanikus magyarázata. A spekulatív filozófia lomtárba került és csak oly tételnek lehetett hitele, mely az exakt természettudomány feszes köntösében lépett a közönség elé. Ha tehát Marx azt akarta, hogy elméletének kellő hatása legyen, tételének oly szoros formulát kellett adnia, mely a jövő fejlődést mechanikus szükségszerűség formájában ábrázolhatta. Így ugyanaz előtt a nehézség előtt állott, mint mindenki, aki a pozitivizmus korszakában a társadalomelmélet spekulációinak helyét exakt tudományos tételekkel akarta betölteni. Az exakt tudomány törvényszerűségek rendszere. Egy próbája van és ez a jóslat. A tudományos kutatóknak minden kísérlete jóslat és tételnek exakt érvényét csak akkor ismerjük el, ha abból vonható ilyen jósolati beválnak. «Ha a tiszta tudomány egészséges és életképes akar maradni, — írja *Wilhelm Ostwald* — mindenkor vissza kell, hogy térjen az alkalmazott tudomány

felé. Mert mi is voltaképen az alkalmazott tudomány? Az alkalmazott tudomány profécia, mely előre meghatározza a jövőt és kísérletekkel próbáját is adja annak, hogy helyesen és megbízhatóan tud proféciát mondani.»¹ Ám tenyérből jósolni és tudományosan jósolni mégis különböző két dolog. Tudomány nem lehetséges a hézagtalan szükségszerűség fogalma nélkül. A társadalomelmélet azonban ettől még messze van. Ma még semmi módon sem tudjuk számba venni még csak mennyiségét is a lehetőségeknek, melyeket az emberi öntudatnak a társas élet eseményeibe való beavatkozása létrehozhat. Kétségtelen, hogy a hézagtalan szükségszerűség itt is fennáll, de ez számunkra, gondolkozásunk számára az okság láncolatába csak *a posteriori* illeszthető be. Ha a társadalom bölcelete társadalomtudománnyá akarna átalakulni, meg kellene alkotnia minden lehető emberi kölcsönhatás törvényét. Azonban helyesen állapítja meg *Ratzenhofer*, hogy az emberi kölcsönhatásokban faktorok működnek közre, amelyeket csak bölceletileg lehet feldolgozni. «A társadalmi életben épen a leghatalmasabb befolyások, mint pl. a vallás, olyan dolgok, amelyeket sohasem lehet természettudományi segéd-eszközökkel megítélni, mert részben az emberben s az ember énjében gyökereznek; ez pedig túlnyomóan kivonja magát a pozitív belátás alól és a spekulációt nem nélkülözheti.»² Az igazság tehát az, hogy a társadalmi elmélet exakt tudományos formulákba nem szorítható és csaknem

¹ A tudomány (Modern könyvtár) 11. old.

² Id. m. 6. old.

kivétel nélkül hipothetikus tételeire többnyire ráillenek Lord Byron szavai:

«That knowledge is not happiness and science,
But an exchange of ignorance for that
Which is another kind of ignorance».¹

2. Az emberi természet.

Marx átvágta a problémát és a «társadalomtudomány» sülyedő léghajóját úgy próbálta fenn tartani, hogy kilökte belőle a legnehezebb ballasztot, az öntudatos embert. Így született meg fantasztikus történetbölcsélete, az úgynevezett

¹ «Ez a tudás nem boldogság és tudomány, hanem tudatlanság felcserélése másféle tudatlansággal.» (Manfred.) Ha pedig valaki erre azt vetné ellenünk, hogy ha társadalombölcseleti kérdésekben nem lehet feltétlen érvénnyel bizonyítani, a mi ellenvetéseink sem cáfolhatják meg feltétlenül a marxizmus jóslatait: azt felelhetnők, hogy ahol pozitív bizonyítás a dolog természeténél fogva lehetetlen, negatív bizonyításról még mindig lehet szó. Nagyon különböző dolog azt állítani, hogy így *van* és így *nem lehet*. Nem ismerjük a társas élet valamennyi törvényét, azért nem adhatjuk pozitív képét a jövőnek; de *egy* törvényszerűségeket kétségkívül ismerünk és ezek alapján egészen kétségtelen határozottsággal állapíthatjuk meg, hogy bizonyos premisszák mellett mily konklúziók lehetségesek és milyenek nem. Marx kísérlete szintetikus: bizonyos tendenciák feltevése mellett határozottan megjósolni a jövőt; a mi kísérletünk *analitikus*: megállapítani, hogy az adott feltételezésekből vont következtetés érvényes-e. Marx *társadalomtudományi* kísérlete mellett a mi kísérletünk pusztán *logikai*; nála a kísérlet *pozitív*, nálunk *negatív*; az ő feladata *realitások*, a miénk *potencialitások* megállapítása.

«történelmi materializmus», melynek mechanikus formulája legalább külsőleg áthidalta a feneketlen űrt, mely a feltétlenül létrehozni kívánt «tudományos» jóslat két végpontját: a kapitalista és a szocialista társadalmi rendet egymástól elválasztotta.

Ez a gondolatmenet eléggé indokolja a szocialista theoretikusok kínos felszisszenését, mihelyt az emberi természetről esik szó. Ilyenkor többnyire nagy hevességgel állítják, hogy társadalmi kérdésekben az emberi természetnek semmi jelentősége nincs, sőt, hogy «az ember mikor a társadalomba lép, tulajdonképen nagy negativum» és «az ember ú. n. erkölcsi természete a legellentmondóbb változásokon ment keresztül.»¹ Vajjon ha az emberi természet tényleg ily «quantité négligeable» volna, érdemesnek tartanák-e a marxista theoretikus urak, hogy ellene szélmalomharcba keveredjenek? Legalább is meglepő az ily ingerültség egy tényezővel szemben, mely oly mértékben változó, hogy azt bármikor tetszés szerinti módon lehet átalakítani. Ez a pont az, a hol az öröklött racionalizmus arcvonásai a Karl Marx színpadi maszkja, szigorú «tudományossága» mögül kikandikálnak. «Le voilà qui des traits de son maître a détruit l'harmonie!»² Evolucionisztikus szocializmus tulajdonkép nincs: a theoretikusok augur-köpenyege alatt ma is egy Fourier, egy Cabet rejtőzik, aki változatlanul

¹ Szabó Ervin: A szocializmus (természet és társadalom). Bpest, 1919. 64. old.

² «Ő az, aki gazdája arcvonásainak összhangját tönkretette!» (Rostand Cyranójának híres orr-tirádájából.)

hisz abban, hogy ki lehet találni az eszményi társadalmi rendet és rá lehet húzni az emberekre, mint valami kényszerzubbonyt, hiszen «az emberi természet a mindenkori gazdasági és társadalmi alakulatok által formált valami.»¹ Minden szocialista ma is rendületlenül hisz az értelem mindenhatóságában és hiszi, hogy az ember abszolút matematikai «észlény», — holott helyesen mondja Gilbert Keit Chesterton, hogy nem az a tébolyodott ember, aki elvesztette az eszét, — hanem az, aki mindent elvesztett, csak az eszét nem.

Megnyugvással állapíthatjuk meg, hogy voltak és vannak gondolkozók, akik nem voltak ilyen lekicsinylő véleménnyel az ember természetéről, hanem erőteljesen adtak kifejezést ama nézetüknek, hogy az ember erkölcsi természete az idők folyamán nem változik és csak az ismeretek változása folytán lehet a különböző korok ember-típusai között különbséget tenni. Az ember erkölcsi haladásáról valóban nem is lehet szó, legföljebb értelmi haladásáról beszélhetünk, de itt is a specializált ismeretek mélysége, növekvő egyoldalúsággal és általános korlátoltsággal jár karöltve. Ezért nagyon meg kell gondolnunk, hogy az embernek akár értelmi haladásáról is beszélhetünk-e, ha összehasonlítjuk a mai német szobatudóst, aki talán az izeltlábúak ivarszerveiről minden képzeletet felülmúlóan pontos tájékozottsággal bír, — egy Goethe, egy Leonardo, egy Aquinoi Tamás, egy Arisztotelesz sokoldalú értelmiségével. Valóban nem is az ember értelmi-

¹ Szabó Ervin id. m. 64. old.

sége halad, csak ismereteinek objektív tömege növekszik.¹

Ha már most mélyére tekintünk az ember természete körül kavargó vitának, meglepődve vehetjük észre, hogy a nézeteltérés csak a szavakban létezik, de a gondolatok mélyén nem. Valóban maga Marx is hallgatólagosan feltételezi az emberi természet azonosságát, hiszen nemcsak hogy történelmi materializmusa nem állhatna meg az emberi természet bizonyos állandóságának ily feltételezése nélkül (épen az állandóság az és nem a változékonyság, amelynek következtében az embert elhanyagolhatni véli) — de e feltételezés nélkül társadalmi törvényekről még álmodni sem lehetne. Hogy ily törvények létéről beszélünk, ez épen csak úgy történhetik, hogy feltesszük az ember erkölcsi természetének bizonyos nyers azonosságát, feltesszük, hogy — *ceteris paribus* — azonos ingerekre azonosan reagál. (Ez az azonosság domborodik ki a «nagy számok» statisztikai alaptörvényében.) Ismétlem, nem lehetne álmodni társadalmi törvényekről, ha azokban állandóan hézagot kellene hagyni egy oly ismeretlennek, mely nem állandó, hanem változó mennyiség lévén, a végeredményt minden pillanatban máskép alakíthatná. «Ismeretlen» és «változó» nem ugyanazt jelenti.

¹ «A modern művelődés csodás vívmányai . . . nem a közülünk való egyéni elmék óriási termékei, hanem valamennyi a tudás apródonkint való felhalmozódásának eredménye, melyhez a multban számtalan nemzedék lassú és fáradságos munkájával járult.» (B. Kidd: A társadalmi evolúció. Akadémia, Budapest, 1905. 268. old.)

Sőt tovább is mehetünk és rámutathatunk arra is, hogy ha az emberi természet oly tetszés szerint alakítható negativum volna, miként azt a szocialisták látszólag felteszik: emberről, «homo sapiens»-ről tudományos értelemben nem is lehetne szó. Mi mást jelent a *species* természetrajzi fogalma, mint bizonyos strukturális és funkcionális állandóságok foglatát, tehát az *alak* és a *természet* állandóságát. Ha ez nem így volna,¹ már közvetlenül előző nemzedékekre is úgy kellene visszatekintenünk, mint ahogyan prehumán őseinkre tekintünk vissza, pusztán a természetbúvár elfogulatlan érdeklődésével. Úgy hisszük, senki sem vonhatja kétségbe, hogy más érdeklődéssel nézzük az ősemberek kőszerszámaait és cölöpépítményeit, mint egy hódtelepet vagy egy hangyabolyt. Emitt egy érdekes és tanulságos idegen világ — ott saját magunkról van szó.

Az igazság az, hogy nem az ember változik, hanem környezete s e környezet reflexei vonják be alaptermészetét oly mázzal, mely a változás illúzióját kelti. Ha azonban a környezet bármely

¹ Bár a kifejezésekben óvatosak igyekeztünk lenni, mégis figyelmeztetnünk kell arra, hogy a mondottak nem értelmezendők mereven. A fogalomalkotó gondolkodás kénytelen bizonyos merevséget és szakgattottságot megtűrni, ami a való életben nincsen meg. Kétségtelen, hogy az emberi természet is, mint minden tapasztalati jelenség, folytonos apró változásokon megy át, de e változások csak felszínesek, s a lényegget nem érintik. Mihelyt valamely jelentékeny változás történne: a *species* átalakulása be volna fejezve és az átváltozott lény nem volna többé ember. A transzformizmus elmélete is ily értelemben beszél átalakuló illetőleg *kezdődő* fajokról.

okból hirtelen alakul át, az elavúlt alkalmazkodottság szegényes máza lefoszlik és az eredeti alaptermészet teljes brutális nyersségében felszínre kerül. Itt már csak két eset lehetséges: vagy felülkerül a konzervatív alkalmazkodottság és a környezet ahhoz képest úgy ahogy visszaalakíttatik; vagy dominál a kiválasztás kegyetlen törvénye és csak a legnagyobb alkalmazkodó képességű egyedek vagy kollektívumok maradnak fenn. Ezért dőre és meddő minden kísérlet, mely arra irányul, hogy az ember környezete valamely kiokoskodott «eszményi» terv szerint erőszakosan átalakíttassék. Hadd idézzük itt Apáthy István emlékezetes szavait: «Olyan az ember, mint a csiga, mely le akarná dobni házáat, hogy majd úgy fölugorhatik a fa tetejébe. Hiába vonaglik, nem tud megszabadulni tőle. S amíg mi vonaglunk, hogy levetkőzzük természetünket, boldogtalanná válnak a nemzedékeknek hosszú sorai; de végül talán majd mégis be fogják látni, hogy békén cipelve magunkkal természetadta terheinket, természetes tulajdonságaink összegét, ezt a gátoló, de még inkább védő csigaházat, egyedüli menedékünket: türelemmel és kitartással feljuthatunk a fatetőre, az emberi fejlődésnek minden következő nemzedékben magasabb fokára.»¹

¹ A fejlődés törvényei és a társadalom. 208. old.

III. FEJEZET.

A «történelmi materializmus».

1. *Az eredeti képlet és származása.*

Ezek után nézzünk a marxisztikus történetfilozófia, az ú. n. «történelmi materializmus» szemé közé. Csak egy helyen fejtette ki Marx a «történelmi materializmus» teoriáját nagyobb részletességgel. Ez a rengeteget idézett hely a «Zur Kritik der politischen Oekonomie» előszava, melynek megfelelő részletét a teljesség kedvéért mi is kénytelenek vagyunk ideiktatni:

«Életük társadalmi termelésében az emberek akarattuktól nem függő viszonylatokba lépnek: a termelési viszonyokba; ezek a termelési viszonyok az anyagi termelő erők mindenkori fejlettségének felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, amely a jogi és politikai *ráépítményt* hordozza és amelynek a társadalmi öntudat meghatározott formái felelnek meg. Az anyagi élet termelési viszonyai szabják meg általában a társadalmi politikai és szellemi életfolyamatokat. Nem az emberi öntudat határozza meg a létezését, hanem fordítva, a társadalmi létezés határozza meg az öntudatot. A társadalom anyagi termelő erői fejlettségük bizonyos fokán összeütköznek az akkori termelési viszonyokkal vagy jogi kifejezéssel élve, a tulajdonviszonyokkal, melyek között eddig fejlődtek. Ami eddig a termelő erők fejlődésének volt alakja, most bi-

lincsévé válik. Ekkor következik el a társadalmi forradalom ideje. A gazdasági alap változását a rengeteg ráépítménynek gyorsabb vagy lassúbb átformálódása követi nyomon. Ilyen átalakulások vizsgálatánál külön kell választani a gazdasági termelés föltételeinek természettudományos pontossággal megállapítható átalakulását azoktól a jogi, politikai, művészeti vagy bölcsészeti, egyszóval ideologikus formáktól, amelyek révén az emberek ennek az összeütközésnek tudatára jutnak és amelyekben harcukat megvívják. Amint nem arról ítélik meg az egyes embert, hogy minőnek gondolja ő maga-magát, ép oly kevésbé lehet az átalakulásnak ilyen korszakait a kor öntudata szerint megítélni; sőt épen ellenkezőleg a gazdasági élet ellentéteiből, a társadalmi termelés erőinek és viszonyainak összefüggéséből kell magát azt a tudatot megmagyarázni. Társadalmi alakulat sohasem pusztul el addig, míg ki nem fejlődött minden, benne megférő termelő erő; s új, magasabbrendű termelési viszonyok sem lépnek helyébe, mielőtt a régi társadalomban magában nem nőttek ki létezésük anyagi életföltételei. Innen van, hogy az emberiség mindig csak olyan feladatokat szab ki magának, amelyeket meg is oldhat, mert ha jól szemügyre veszi az ember, meglátja, hogy a feladat is csak akkor bukkan fel, amikor megoldásának anyagi föltételei már kialakultak vagy legalább kialakulóban vannak. A társadalom gazdasági kialakulásának egymásra következő korszakaiul nagyjában a következőket lehet megnevezni: a termelésnek ázsiai, ókori, hűbéri és modern polgári módját. A termelésnek polgári viszonyai a termelés társadalmi folya-

matában az utolsó ellentétes formát képviselik; ezen ellentéteket azonban nem egyéni ellentétnek, hanem az egyének társadalmi életföltételeiből kinövő ellentétnek kell értenünk s amely ellentét eltüntetésének föltételeit magán a polgári társadalmon belül kifejlődő termelő erők teremtik meg. Ezzel a társadalmi alakulattal zárul be ennek következtében az emberi társadalom őstörténete.»¹

A marxizmus e történetfilozófiai elmélete ellen számos oldalról folyt kritikai harc eredményét hazai irodalmunkban Somló Bódog a következőképpen foglalja össze:

«A termelési mód, a gazdasági technika, végül is a homo sapiens nevű állati szervezetnek egy bizonyos funkciója és csak mint ilyen fogható fel helyesen. Ha meg akarjuk érteni ezt a technikát, amely egyébből sem áll, mint emberi cselekvésekből, akkor egyik főtenyezőül az emberi cselekvések általános törvényeit kell alapul vennünk.»² Ugyanezt mondja más szavakkal az elmélet egy másik hazai kritikusa: «A lélektani kutatások elhanyagolása a történelmi materializmus legtöbb hibájának az oka.»³

Erre a szemrehányásra a marxizmus védelmezői azt felelik, hogy nem feledkeztek meg az emberről, hanem elméletük az egyének lelki

¹ Marx és Engels válogatott művei. (Szerk. Szabó Ervin.) II. kötet, 157—158. old.

² Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus. (Társadalomtudományi Könyvtár.) 91. old.

³ Jászi Oszkár: A történelmi materializmus állam-bölcsélete. (Társadalomtudományi Könyvtár.) II. kiadás, 49. old.

életének tanulmánya helyett, mely szerintük «törvényszerűségek föltárására egyáltalában nem vezet», «*egyén csoportok — az osztályok —* öntudatos közreműködésének tényét és törvényeit kutatja», mert a tömegöntudat «sohasem egyezik az egyes egyének öntudatával, hanem valamennyinek összetétele, eredője.»¹ Ez az állítás tehát azt látszik jelenteni, hogy a marxizmus az egyéni lélektan helyett, a kollektív lélektanra veti a súlyt. Ha azonban Marx és Engels munkáinak tömegében bármennyit is kutatunk, komoly kollektív-lélektani vizsgálódásoknak még csak leghalványabb nyomára sem akadunk, annyira nem, hogy bár Marx szerint a történelem valóságos gazdasági folyamata külsőleg osztályharcok sorozatában nyilvánul s bár ő az *osztály* és *osztályharc* kifejezéseket sűrűn használja: az «osztály» fogalmának meghatározásáig sem jutott el soha. Töredékben maradt kísérlete, mely csak halála után látott napvilágot, a «Kapital» III. kötetében, csak növeli a marxista irodalomban az «osztályok» fogalma körül uralkodó konfuziót, amely roppantul megkönnyítette a felelőtlen érvelésnek azt az áradatát, amely a marxizmus szofizmáit oly rugalmasakká teszi. Mert ez, amiről itt szó volt, nem egyedülálló jelenség: a szocialista irodalomban üzletszerűen folyik az érvelés és dobálódzás el nem határolt fogalmakkal. Ez az, amit ők *dialektikának* neveznek: filozófiai nevelőjüktől, Hegeltől kérték kölcsön az áthatolhatatlan ködöt, amely olyan jó fedezetet nyújt a kritikusok támadó hadoszlopai ellen: hiszen ha

¹ Szabó Ervin: Id. m. 64. old.

egy-egy érvelés megdől, valamelyik varázsszónak azonnal más, tetszés szerinti értelmet lehet tulajdonítani, ami azután baj nélkül helyreállítja a dogma ingadozó hitelét. Ezért a marxistákra alaposan ráillik a kegyetlen hasonlat, melyet mesterükre — Hegelre — faragott nagy ellenfele, Schopenhauer, amikor azt mondotta rá, hogy olyan mint a tintahal, amely nagy sötét felhőt csinál maga körül, hogy meg ne lássák, milyen nyomorúságos egy állat...

Azonban lássuk az elmélet geneziséét! A történelmi materializmust úgy szokás emlegetni, mint a Karl Marx önálló találmányát. Ezzel szemben mások több régi névre hivatkoznak.

Jászi Oszkár azon a véleményen van, hogy ezeknek az «apasági vitáknak» nincsen jelentősége, mert hiszen a lényeg az, hogy az elmélet Marxnál vált «hatóerővé.»¹ Tekintve, hogy oly tételről van szó, mely tudományos érvényre tart igényt, eléggé meglepő az ily érvelés, mely körülbelül olyanformán fest, mintha azt mondaná valaki, hogy mindegy, vajjon Columbus vagy Amerigo Vespucci fedezte-e fel Amerikát, a lényeg az, hogy az utóbbiról kapta nevét. Vagy éppen ennyi joggal azt is lehetne mondani, hogy «Bánk Bán» Egressy Gábor műve, mert hiszen az ő előadásában vált «hatóerővé!»

De még ha bebizonyíthatnák is, hogy a történelmi materializmus ötlete legelőször a Marx fejéből pattant ki, az ő érdeme akkor sem lenne nagy, mert hiszen ő a történelmi materializmus

¹ Id. m. 7. old.

kifejtésénél is hű maradt önmagához és beérte a puszta állítással.¹

Abban mindazonáltal egyetértünk Jászival, hogy a vitának nincs jelentősége. Azonban azért nincs, mert tudományos szempontból magának az elméletnek sincsen semmi jelentősége és így a tudománynak nagyon mindegy, hogy kitől származik ez a harcias pudlikutya, mely magát oroszlánnak fészüli. *Egy bizonyos*: akár másnak az ötletét értékesítette Marx, akár jóhiszeműen élt az apaság vélelmével, nála ez a formula a «tudományos szocializmus» pilléréként szerepel — mint arra már fentebb rámutattunk. Közvetlen szülője a vágy, a fejlődésnek a «tudományos» szocializmus által jósolt folyamatát mennél erősebben szükségyszerűnek feltüntetni.² E felfogás helyességét elég mulatságosan támogatja Szabó Ervin elszólása, mellyel a történelmi materializmus igazságát igyekszik bizonyítani, mondván, hogy «ez az egyetlen útja társadalmi okozatsor felállításának.»³ Ha visszalapoz az olvasó a marxisztikus jóslat tudományosságát illető fejtegetéseinkre, be fogja látni, hogy magunk sem mondtunk egyebet, de ilyen indokolással talán a Jules Verne holdbautazó ágyúgolyója is tudományosan igazolható volna. A békának is az «egyetlen útja», ha az ökör nagyságát szeretné

¹ V. ö. Achille Loria: A szociológia feladata és iskolái. (Társadalomtudományi Könyvtár.) II. kiadás, 94. old.

² L. Pikler Gyula: A jog keletkezéséről és fejlődéséről. III. kiadás, 23. old.

³ Id. m. 64. old.

elérni, hogy felfújja magát: de azért a béka mégsem lesz akkora, mint az ökör.

2. Műszó és fogalomzavar.

Egyébként meg lehet állapítani, hogy ha a «történelmi materializmus» rendszere nem is a Marxék sajátja, az elnevezés kétségkívül tőlük való, nevezetesen Friedrich Engels a keresztapa. Úgy hisszük, hogy nem tévedünk, ha nagyrészt e sokat hánytorgatott műszónak tudjuk be, hogy az irodalomban még ma is oly nagy a bizonytalanság a «történelmi materializmus» valóságos mibenléte körül.

A materializmus és szpiritualizmus metafizikai vitájának nem tulajdonítunk nagyobb jelentőséget, mert osztjuk a Herbert Spencer nézetét, hogy az igazságot sem materializmussal, sem szpiritualizmussal nem lehet kifejezni.¹ Ezért itt nem is fogjuk érdemben megvitatni ezt a problémát, csupán arra kívánunk rámutatni, hogy a marxizmus számára a «materializmus»-nak mint korszerű dogmának pusztán prestige-értéke van. Azt szándékozunk ugyanis bebizonyítani, hogy a marxizmusnak semmi köze nincs a «materializmus» kialakult bölcséleti fogalmához. Főntebb az «osztályharc» kérdésével kapcsolatban rámutattunk arra, hogy a marxista «dialektika» szereti a bizonytalan, hajlítható fogalmakat. Amíg csak a közgazdaságtan vagy az úgynéve-

¹ «... the truth is not expressible either by Materialism or by Spiritualism, however modified and however refined.» The Principles of Psychology. 272.

zett társadalomtudomány még többnyire vitás, ki nem alakult fogalmairól van szó, minők az «érték» vagy az «osztály», addig menthető a dolog, de ha a bölcelet kialakult és szigorúan elhatárolt fogalmai vonatnak be a játékba: akkor már súlyosabban kell elbírálni ezt a gyakorlatot.

A «Zur Kritik der politischen Oekonomie» előszavából idézett fejtegetések értelmében a gazdasági erők, a termelés és eloszlás viszonyának alakulásai vak és merev szükségességgel határozzák meg az emberek magatartását. Az embernek magának itt csak olyan szerepe van, mint a cirkuszi «Dummer August»-nak: értelmetlen «ideológiáival» csak ostobán szalad utána az eseményeknek, bár úgy tesz, mint hogyha fontos szerepkört töltené be. A végső felületen persze emberi cselekvésekbe formálódik a történelem, de ezek a cselekvések pusztán a régi termelő erőket és az új termelő erőket képviselő embercsoportok osztályharcaivá tömörülnek. «A társadalom együttes termelését még ma is *vak törvények* szabályozzák, melyek elemi erővel érvényesítik hatalmukat.»¹

Mennyiben nevezhető ez a felfogás *materializmusnak*? *Materializmus* az ontológia alapproblémáját illető oly állásfoglalás, mely a végső létezését pusztán anyagi létezésként fogja fel és így az öntudatot a központi agyfunkció tükröződésének, a használatos műkifejezéssel *epifenomennek* tekinti. A materializmus azt állítja tehát, hogy

¹ Friedrich Engels: Der Ursprung der Familie, usw. VIII. Aufl. Dietz Verl. Stuttgart, 1900. 184. old.

az öntudat jelenségei bizonyos idegfolyamatok korrelátumai. Azonban a materialisták szerint is «a pszichikus tények *tények* csak úgy, mint a többiek és kísérik őket a megmérhető dolgokban való változások; az, hogy pszichikusak, még nem ok arra, hogy inaktívak legyenek, azonban valóban ugyanoly mértékben aktívak, mint a többi tények és ugyanannak a törvényszerűségnek vannak alávetve.»¹ A materializmus tehát nem állítja, hogy az öntudat tényei *passzívak*, csak azt állítja, hogy *fenomenálisak*, de «kísérik őket a megmérhető dolgokban való változások.»

És mit mond Marx? «Az anyagi élet termelési viszonyai szabják meg általában a társadalmi politikai és *szellemi* életfolyamatokat.» A marxizmus ontológiája tehát nem materializmus, mert nem is *monisztikus*, hanem *dualisztikus* és ezt legjobban elárulja az a roppant nagy gond, amelylyel *anyagi* jellegét feltüntetni iparkodik. Mihelyt az *anyagi élet* és az *anyagi erők szellemi életfolyamatokkal* és *ideologikus formákkal* állítatnak szembe, nyilvánvaló, hogy nem valamely egységes világszemlélet kifejezéséről van szó, hanem oly dualizmusról, melyben a létezés egyik formája (a szellemi) hamupipőke-szerepet játszik. A materializmus a pszichikus tényeket is az egységes kauzalitás láncába illeszti bele és azt vallja, hogy amint okozatok, egyben okokká is válnak. Ezzel szemben Marx felfogásában a «szellemi életfolyamatok» külön életet élnek, elválnak az «anyagi

¹ F. Le Dantec: A monizmus elleni ellenvetések című cikkéből idézi Pikler Gyula. (Huszadik Század. VIII. 4.)

élet»-től és semmit sem határoznak meg többé! A történelmi materializmus továbbá nem materialisztikus, már csak azért sem, mert láttuk, hogy a társadalmi életben szerinte passzíve szereplő öntudatot is csak mint kollektív tudatot: társadalmi tudatot, osztálytudatot, hajlandó elismerni.¹ Már pedig a materializmus — mint epifenomen — csak egyéni tudatot ismerhet el; minden kollektív tudat az ő szempontjából csak fikció, mert nincsen oly kollektív idegrendszer, melyben a megfelelő materiális életfolyamatok végbemennének: a kollektivum mindenképen csak immateriális lény lehet.

Marx materializmusa tehát nem ontologikus, hanem axiológikus elv. Nála az anyagi és a szellemi élet nem létben, hanem értékben különbözik és felfogását végső fokon nem tényítélet, hanem értékítélet fejezi ki. Ez az utóbbi pedig így hangzik: *csak az anyagi élet a fontos.*

A «történelmi materializmus» elnevezés tehát nem egészen jogosult. Több jogosultsága volna a Loria- és Bernstein által is ajánlott «történelmi ökonomizmus» kifejezésnek, mert e tan lényege az, hogy a társadalmi folyamatokat az adott gazdasági viszonyok szükségszerűen írják elő. De ezt épen csak megemlítjük és az elnevezés kérdésének annál kevésbé tulajdonítunk jelentőséget, mert véleményünk szerint — mint már fentebb is mondtuk — az egész elméletnek nincs semmi jelentősége. Az utóbbi fejtegetések célja — mint azt már előre is megjegyeztük — csak az volt,

¹ V. ö. Szabó Ervin fentidézett sorait a 21. oldalon. Marx is a «Kritik...» előszavában társadalmi öntudatról beszél.

hogy rámutassunk az ellenmondásra, mely a marxizmus történetbölcseletének tételei és elnevezése között lappang és amely olyan sok felelőtlen locsogásnak lett alkalmas sarokpontja. Mert a materializmus kifejezésének jogosulatlan alkalmazása révén keletkezett fogalomzavar még korántsem oszlott el, hanem ellenkezőleg, nőtt és bővült. Újabb elmélkedők bevitték a terminuszok macskazenéjébe a kauzalitás; a mechanizmus és teleologia; a determinizmus, indeterminizmus és fatalizmus problémáit is: azonban már pusztán ez a tény — hogy t. i. ennyire különböző és egymást keresztező problémák e vitába egyáltalában bekeverhetők voltak — mutatja, hogy a kérdés első felvetése már okvetlenül méhében hordta a végzetes konfuziót. Mert nyilvánvaló, hogy a létproblémának, melyet a materializmus és szpiritualizmus ellentéte feszeget, semmi köze nincs a genetikus problémákhoz, melyek a fenti terminuszok mögött rejlenek. Kétségtelen, hogy — mint az Le Dantec idézett sorai-
ból is kitűnik — a pszichikus folyamatok és tehát a célkitűzések is — akár reálisak, akár fenomenálisak — meghatározottak és meghatározók egyaránt lehetnek; ¹ továbbá, hogy a kauzális nexus épúgy meghatározható mechanikusan, mint teleologikusan: «Ha oxigén és hidrogén 1 : 2 arányban egyesül, víz keletkezik; de ezt így is mondhatjuk: ahhoz, hogy víz jőjjön létre, arra van szükség» stb. ² A felsorolt terminusok sokaságá-

¹ V. ö. Szabó Ervin id. m. 61. old.

² Wilhelm Windelband: *Einleitung in die Philosophie*. Tübingen, 1914. 163. old. V. ö. még: Böhm K.: *Az ember és világa*. III. kötet, 175. old.

ból tehát csak egy illik reá a marxista történet-bölcséletre: a fatalizmus.¹ Valóban, a felfogás, mely az ember öntudatának a történések folyamataiban semmi jelentőséget nem tulajdonít, semmi egyéb, mint fatalizmus.²

3. A módosított képlet.

Ismételten állítottuk, hogy a történelmi materializmus elméletét nem kell komolyan venni, holott ennek az elméletnek érdemleges cáfolatát voltaképp meg sem kíséreltük. Nos, semmi szükségünk nincs e cáfolatra, azért, mert ezt az elméletet a legilletékesebb egyéniség, Friedrich Engels különböző, a 90-es években írt leveleiben tökéle-

¹ Bernstein is érzi ezt, de sajnálatosan összezavarja a fatalizmus és determinizmus fogalmait. Mint minden marxista, ő sem szereti a tiszta fogalomalkotást: l. «Die Notwendigkeit in Natur und Geschichte». (Zur Theorie u. Geschichte des Sozialismus.)

² Az e szakaszban előforduló műkifejezésekre vonatkozólag a következőket jegyezzük meg: *Ontológia* a filozófiának az a része, amely a lét problémájával foglalkozik; *monisztikus*, ha egyféle, *dualisztikus*, ha kétféle végső lényegre vezet vissza a létezését. *Axiológia* az értékek és az értékelés elmélete. (Értékelésnek nevezzük az ember állásfoglalását a — legtágabb értelemben vett — dolgokkal szemben.) A *szpiritualizmus* szerint a lét végső lényege a szellem, a *materializmus* szerint az anyag. A *determinizmus* az ember akaratát meghatározottnak, az *indeterminizmus* szabadnak tekinti. A *mechanizmus* a történés sorát, a cél fogalmának kiküszöbölésével, a *teleológia* a célfogalom alapján állítja fel. Az előbbinek képlete a gép mechanizmusa, amely funkcióját benső irányítás nélkül, merev közömbösséggel látja el, az utóbbié az élő szervezet, amely erőit egy bennrejlő cél irányítása alatt fejti ki.

tesen visszavonta. E levelekből egyes részeket a következőkben mutatunk be: «Végső elemzésben az anyagi élet termelése és újratermelése magyarázza a történetet. Marx és én többet sohasem állítottunk. *Ha ezt a tételt így forgatják ki: a gazdasági mozzanat az egyedüli döntő: értelmetlen, elvont képtelen formula lesz belőle.*» «Magunk csináljuk történelmünket, de elsősorban meghatározott körülmények és feltételek között. Ezek közt végeredményben a gazdasági feltételek a döntők. *De a politikai körülmények, még a hagyomány is, mely az emberek agyát sűrűn felkeresi, játszanak szerepet, habár nem döntőt.*» «*Nem igaz, hogy a gazdasági helyzet az egyedüli aktív ok és hogy minden egyéb passzív hatás: hanem van kölcsönhatás a gazdasági szükség alapján, mely a végén döntő lesz.*» Engels mégis érzi, hogy e fordulatok nem mindenben egyeznek korábbi szavaikkal. Ezt így magyarázza: «Ellenfeleinkkel szemben nekünk az általuk kétségbevont *főelvet* kellett hangsúlyoznunk és *nem mindig volt idő, hely és alkalom a kölcsönhatásban részes többi tényezőt megfelelően méltányolni.*»¹ Ilyen tehát a marxizmus tudománya! Mit szóljunk az oly tudóshoz, aki valamely «kölcsönhatásból» kiragad egy tényezőt és miután — egy szóval sem említve hogy *kölcsönhatásról* van szó — kerekén kijelentette, hogy ez a tényező az egyedüli, melynek fontossága van: utólag a sértett ártatlanság megdöbbenésével csodálkozik,

¹ E leveleket lásd Labriolánál «Socialisme et philosophie» című művében. (Bibl. Socialiste Internationale.) Magyar fordítást közöl Földes Béla. (A szocializmus. II. köt. Függelék.)

hogy szavait úgy értették, amint írva voltak. Olyanformán hat ez, mintha valamely anthropológus azt írta volna valahol, hogy az ember gyomorból és belekből áll és ha utóbb szemére vetnék, hogy ezenkívül akadnak más részek is az emberi szervezetben, sértődötten válaszolná, hogy hiszen «nem mindig volt idő, hely és alkalom» a többi testrészek méltatására! Úgy hisszük, hogy egy ilyen anthropológust rövidesen kihajítanának mindenféle tudományos akadémiáról.

De még ez a javított kiadás is sántít egy kicsit, mert helyesen mondja Bernstein, hogy ha a kölcsönhatásban részes elemek nem méltányoltatnak megfelelően, akkor a főelv determináló jelentősége voltaképen túloztatik.¹ Azonkívül ott, ahol kölcsönhatás áll fenn, főelvről, döntő feltételekről nem is lehet szó, mert minden *feltétel* épen *feltétele* lévén a következménynek, tényezője lévén az eredménynek, mindegyik egyformán fontos. *Kölcsönhatás* épen a részes tényezők mellérendeltségét jelenti.² Megállapíthatjuk tehát, hogy Engels a Marx történetfilozófiáját e fejtegetéseivel sarkaiból forgatta ki, mert a «Kritik der Pol. Oekonomie» hírhedt előszava apodiktikus, el nem csavarható tétéleket tartalmaz azon a helyen, ahol az állíttatik, hogy a «termelési viszonyok összessége alkotja . . . azt a *reális alapot*, amely a jogi és politikai *ráépítményt* hordozza és amelynek a társadalmi öntudat meghatározott formái felelnek meg. Az anyagi élet termelési viszonyai szab-

¹ Die Notwendigkeit in Natur und Geschichte.

² V. ö. Mössner Pál: A német tudományos szocializmus. 253. old.

ják meg általában a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatokat. *Nem az emberi öntudat határozza meg a létezését, hanem fordítva, a társadalmi létezés határozza meg az öntudatot*. Semmi kétség nem lehet aziránt, hogy itt csak *egyirányú összefüggésről* lehet szó és nem *kölcsönhatásról*, mert ez utóbbi esetben az utolsó mondatnak így kellene hangzani: a létezés határozza meg az öntudatot és viszont az öntudat a létezését. Azonkívül a *ráépítmény* kifejezése sem illik bele a *kölcsönhatás* fogalmába, mert nyilvánvaló, hogy *ráépítmény* és *reális alap* között nem lehet kölcsönhatás. Ha a reális alap átépítették, kétségtelenül le kell bontani a ráépítményt, de az utóbbit át lehet építeni a reális alap legcsekélyebb változása nélkül. Marx merev mechanikus terminológiája következetes, mert megfelel az elgondolásnak, amelyet ábrázolni hivatott, de ez az elmélet épen⁷ egyirányú architektonikus felépítésénél fogva csakis akkor állhat fenn, ha érintetlen marad. És mihelyt valaki — abban a feltevésben, hogy alapépítmény és ráépítmény kölcsönhatásban vannak — a földszintet lebontja, hogy abból is emeletet csináljon: a szolidnak vélt épület kártyavárként fog összeomlani. Engels épen akkor döntötte fel barátja művét, amikor meg akarta erősíteni. Már ott, ahol a marxista társadalomelmélet állítólagos tudományosságát elemeztük, rámutattunk arra, hogy a tudományosság vágya kényszerítette Marxot arra, hogy az embert teljesen kihagyja számításaiból, illetőleg amennyiben kétségtelen létezését nem tagadhatja le, pusztán kollektívnek tekintett hatását egy-két előzetes formulával szigorúan meghatá-

rozottnak tekintse. Ha már most az ember ilyenképen egyszerűsített és nullára redukált öntudatát teljes élő valóságában ismét bevonjuk a számításba, a számtalan ismeretlennel újból feltarkított egyenletet nem fejezhetjük többé ki a kívánt elemi alakban. És ezzel mindenféle exakt jóslásnak, tehát az úgynevezett tudományos szocializmusnak is ki van tekerve a nyaka.

A már említett levelek egyikében mégis van egy kísérlet arra, hogy a «javított kiadás» az eredeti szöveggel összeegyeztessék: «Számtalan egymást keresztező erő, az erőparallelogrammák végtelen csoportjai azok, melyek az eredményt, a történelmi eseményt létrehozzák és ez az eredmény a maga részéről oly tényező termékének tekinthető, mely mint öntudatlan és akarat nélküli tevékenység hat. Mert amit minden egyes erő akart, meggátolta az összes többi és folytonos, kombinált hatásuk eredménye oly dolog, melyet egy sem akart közülük». Ha már most az utóbb idézettek annak bizonyítására szolgálnak, hogy az egyéni akaratok elhanyagolhatók, mert egymást paralizálják, ezzel egyrészt nem valami nagy újdonság jött világra — mert mi egyebet fejeznek ki ezek a sorok, mi az a «tényező, mely mint öntudatlan és akarat nélküli tevékenység hat», mint a jól ismert *volonté générale*¹ — másrészt joggal lehet rámutatni Taine szavaival arra, hogy az egyének épen úgy benn vannak és hatnak vala-

¹ «Otez (des volontés particulières) les plus et les moins qui s'entre-détruisent, reste pour somme des différences la volonté générale.» Rousseau. Du Contrat Social. Livre II. Chap. III. «Si la volonté générale peut errer.»

mely nép, valamely század vagy faj történetében, mint az összetevő egységek valamely összeadás-ban, melynek csak végösszegét jegyezzük fel.¹ Ugyanígy van ez, ha az «egymást keresztező erők» nem egyéni erőket, hanem erőtrendenciákat jelen-tenek, mert az erőnegyszög eredőjét csak vala-mennyi bennfoglalt erő felvételével lehet meghatá-rozni. Ha csak egy is kimarad, a rezultáns azonnal megváltozik. Viszont arra sem alkalmasak a fenti fejtegetések, hogy egy erőnek vagy erőcsoportnak fölényét bizonyítsák, sőt ellenkezőleg, épen azt bizonyítják, hogy *tisztán* egyik sem érvényesül. Szósz szerint is: «az eredmény oly dolog, melyet egy sem akart». Ezért itt *főtényező*ről nem is le-het szó. Helyesen mondja Tolsztoj a «Háború és béke» negyedik kötetében: «Semmi sem *ok*, min-den csak összeegyezése ama feltételeknek, melyek között valamely vitális, szerves, elemi történés létrejön».

Mit mond tehát a történelmi materializmus megreformált tétele? Csak azt, hogy a társadalom életében a gazdasági tényező *is* fontos szerepet játszik és ezért a történelmi kutatásokban el nem hanyagolható. A társadalom nagy garral hirdetett élettörvénye tehát pusztá módszertani figyelmez-tetéssé zsugorodott össze! A marxisták azonban arra hivatkoznak, hogy szükség volt a gazdasági tényezőnek erőteljes hangsúlyozására, mert a hisztórikusok tudni sem akartak róla. Ez az állítás azonban hamis, mert a XIX. században már alig volt komoly történetíró — ha csak nem

¹ Essais de Critique et d'Histoire. Préface de la deuxième édition. (Hachette.)

«Staats- und Hofhistoriograph» — aki a gazdasági tényezőket megfelelően ne méltatta volna. Hogy csak egy példát említsünk, Theodor Mommsen a «Römische Geschichte» első könyvében meggyőzően mutat rá arra, hogy Róma későbbi nagy jelentőségét mily nagy mértékben köszönhette hadászati okok mellett kereskedelmieknek, tehát gazdaságiaknak.¹ «A Tiberis Latium természetes kereskedelmi útja, torkolata a kikötőkben szegény parton a tengerjárók szükségszerű kikötő helye . . . Róma, ha nem is keletkezését, jelentőségét mindenesetre a kereskedelmi és hadászati viszonyoknak köszönheti . . . Az, amiben Róma a többi latin városok tömegétől különbözik, mindenesetre kereskedelmi jelentőségének (Handelsstellung) és polgársága megfelelő szellemének tudható be».²

De hogy a történelmi materializmus állítólagosan újkeletű szemüvegén keresztül látható tájkép megdöbbenően hasonlíthat ahhoz, amit nagyon is bourgeois-történetírók nyújtanak, arra nézve ékesen szóló példaként álljon itt a következő összehasonlítás. Engels Róma pusztulásának főokát abban látja, hogy a patricius nemességet teljesen felváltotta a nagybirtok- és pénzmágná-

¹ Igaz, hogy a marxizmus a kereskedelmet illegitim foglalkozásnak tartja, mely feleslegesen ékelődik a termelés és fogyasztás közé, hogy mind a kettőt szipolyozza, azonban azt hihetőleg minden marxista elfogja ismerni, hogy amíg a fantasztikus piactalan társadalom megszervezve nincs és a termelés a fogyasztással közvetlen nexusba nem mindenütt léphet: a kereskedelem aktuális értékeket teremtő, produktív, tehát gazdasági foglalkozás marad.

² Römische Geschichte. IV. Aufl. I. köt. 47—49. old.

sok új osztálya, amely a háborús szolgálat által tönkretett parasztok minden földbirtokát lassacskán magához vonta, az így keletkezett óriási latifundiumokat rabszolgákkal munkáltatta meg, Itáliát elnéptelenítette és ezzel ajtót nyitott a császárságnak és utódainak.¹ A bourgeois-történetíró ezt a folyamatot így írja le: «Rómában az abszolút monarchiát a hanyatlás hozta létre. A kisbirtokosok derék hadserege, amely megszerezte és élvezte a szabadságot, elpusztult. Elpusztult a hódító hadjáratokban: a győzelem megviselte a győzőket... Az egészséges emberek nagyrésze táborban volt. Tizenhétől negyvenöt évig senki sem szabadulhatott a lajstromozás alól. Görögországtól Ázsiáig, Macedóniától Galliáig Afrikától Hiszpániáig a római polgárok az összes partokon otthagyták csontjaikat. A 180-ik évtől kezdve a népfelkelés csak üggyel-bajjal ment. Metellus cenzor ijedtében minden legényembert nősülésre akart kényszeríteni. Róma, — mondá Titus Livius — amely Hannibál ellen huszonhárom légiót küldött, ma nyolcat sem tudna fegyverbe állítani. A hódító hadjáratok révén a középosztálynak a vagyona épúgy pusztult, mint az élete... A legionárius visszatartva húsz éven át a zászlók alatt, földjét eladta vagy parlagon hagyta heverni. Ha megtartotta, összeroskadt az afrikai, szicíliai, szardiniai verseny súlya alatt. Ha kitartott és a diadalmi pénzekből tengette életét, gazdag szomszédja, volt prétor, szenátor, a bírák barátja eltolta a mesgyét és az ő földjét eltulajdonította. Ha elment a gazdaghoz és arra

¹ Der Ursprung, stb. id. kiad. 131. old.

kérte, hogy ellopott vagy megvásárolt földjét haszonbérben megtarthassa, rabszolgaömegeket mutattak neki. Most már ezek viszik a marhát a legelőkké tett szántóföldekre ; most már ezek töltik be a szabad kisparasztok helyét . . . (A birtokos) meggazdagodva prokonzulátusa vagy pretorátusa, a provinciák lakóinak vagy kis szomszédainak kifosztása, az állami földek koncessziója vagy bitorlása révén : gyarapítja birtokát, amely akkorára nő, mint egy provincia . . . Rabszolganyájak, néhány Krözus : ime, ez a vidéki népesség. Nincs már hely ott a kisbirtokos számára . . . Sem a mező, sem a város nem tartja el többé a szabad polgárt. A városban épügy, mint a vidéken a munka a rabszolgáké, a tulajdon a gazdagoké . . . Ha a kisparaszt élni akar, Rómába kell mennie ; ha Rómában élni akar, fizetett szavazóvá, haramiává vagy koldússá kell lennie . . . A nép túlságosan szegény volt, túlságosan függő, túlságosan szervilis ; a nagyok túlgazdagok, túlerősek, túlmerészek . . . A közügynek túlságosan kevés védelmezője volt és túlságosan sok ellensége. Ötven év harcai, proskripciói, kalandjai után egyetlen ember magánügye lett.»¹

A fenti összehasonlítás azt mutatja, hogy a polgári történetíró ugyanúgy meglátja a gazdasági momentumokban rejlő szükségszerűséget, mint a szocialisták. Ha pedig igaz, amit Engels állít, hogy a történelem marxista felfogása sem hanyagolja el a történelem egyéb hajtóerőit, akkor az

¹ Hippolyte Taine : Essais. («M. Troplong et M. de Montalembert.»)

úgynevezett történelmi materializmus csak céger, mely mögött a bolt üres.

De nem mondhatja-e valaki, hogy Mommsen és Taine az idézett helyeken talán a történelmi materializmus revelációiból merítették? Nos, alig hisszük, hogy akadna oly vakmerő, aki ezt a feltevést megkockáztatni merné. Nemcsak azért, mert Marx és Engels működése még ebben az időben aligha tűnhetett fel a két idézett nagynevű kutatónak, hanem azért is, mert a *Römische Geschichte* 1856-ban már második kiadását érte meg, Taine fentidézett sorai pedig 1857-ben láttak napvilágot; holott a marxista történetbölcselet egyetlen számbavehető forrása a «*Kritik der Politischen Oekonomie*» idézett előszava, 1859-ben íródott. Marx ugyan azt állítja, hogy felfogásuk már a negyvenes években kialakult és ezt készséggel elhiszük neki, mindazonáltal megállapíthatjuk, hogy a *Kommunista Kiáltványban* a történelem bölcselete még csak egy mondatból áll, nevezetesen a kiáltvány első mondatából, mely így hangzik: «Minden eddigi társadalom története osztályharcok története». Már most, hogy e tételben mennyi az igazság, azt nem kutatjuk, mert nem tartozik ide. Kétségtelen azonban, hogy egy nagyon is polgári történetíró már húsz évvel előbb azt állította, hogy a modern Európa osztályharcok szülötte.¹ Ezenkívül megállapíthatjuk azt is, hogy a történelmi materializmus elmélete 1859

¹ «... la lutte des classes... remplit l'histoire moderne. L'Europe moderne est née de la lutte des diverses classes de la société.» F. Guizot: *Histoire de la Civilisation en Europe*. 1829.

előtt még korántsem volt végleges, annyira nem, hogy Marx az «18-te Brumaire» első soraiban még nagyon «ideológikusan» ezeket írta: «Az emberek önmaguk csinálják történelmüket, de nem szabad akaratból, nem önmaguk által választott, hanem közvetlenül talált, adott és átöröklött körülmények között. *Az elhalt nemzedékek hagyományai lídércként nehezednek az élők agyára*». Ami pedig Taine és Engels fent összehasonlított fejtegetéseit illeti — melyek közül az Engelséi huszonhat évvel később keletkeztek — mind a kettőnek közös forrása lehet Plinius, akit mindenesetre erősen haboznánk Marxnak vagy a történelmi materializmus hívének tekinteni és aki majdnem 2000 évvel előttről írta le e szavakat: «*Latifundia perdidere Italiam*».

MÁSODIK RÉSZ.

AZ IGAZSÁG.

I. FEJEZET.

Általános elemzés.

1. A jóslat elemei.

De térjünk vissza a Marx-féle jóslathoz! Fentebb rámutattunk arra, hogy a jóslat maga előbb volt meg, mint «tudományos» alapja, az úgynevezett történelmi materializmus, hiszen a Kapital ama fejezete, melyből a jóslatot idéztük, mondhatni, egyetlen olyan gondolatot sem tartalmaz, amely már a Kommunista Kiáltványban, sőt a Heilige Familie-ban felfedezhető ne volna.¹ Viszont a jóslatnak magának két további gyökere van: egy formális és egy érdemleges. Formális gyökere a hegeli dialektika formulája: a negáció negációja. Ez a két formula — a Marxé és a Hegelé — azután egymás bizonyítására szolgál, ami nyilvánvalóan *circulus vitiosus*.² Érdemleges

¹ Ed. Bernstein: Dialektik und Entwicklung. (Zur Theorie u. Geschichte des Socialismus.)

² V. ö. Mössmer Pál idevágó szellemes és találó fejtegetéseivel, id. m. 221—222. old.

gyökere a piactalan társadalom öröklött utópiája, ez utóbbi pedig tulajdonképen erkölcsi posztulátum, mert jogosultsága azon a feltevésen nyugszik, hogy a vázolt berendezkedés a mainál igazságosabb volna.

Ismét egy érdekes ellentmondás szakad fel szemünk előtt — a szocialista elméletek ily ellentmondásokon épülnek fel — : a szocialista világnézet, mely az erkölcsöt polgári előítéletnek tartja és amennyiben azzal egyáltalán törődik, az ethikai relativizmust hirdeti, keletkezését maga is erkölcsi tényezőknél köszönheti.¹ Az ethikai relativizmus ellen ennél fogva a legjobb érvek egyikét éppen a szocializmus szolgáltatja. Mert ha az erkölcsi értékelés pusztán a társadalom hatalmi viszonyainak függvénye — mint azt az erkölcsi relativizmus hívei állítják — az erkölcsi értékelés csak akkor változhatna meg, ha a hatalmi viszonyok *más okokból* megváltoznának. Holott kétségtelen, hogy az erkölcsi értékelés megváltozása igen gyakran előtte jár a hatalmi viszonyok megváltozásának és nem egyszer tartozik ez utóbbinak okai közé.² Így a szocializmus alapvető

¹ A szocialisták ethikai relativizmusát különösen élére állítva, igen kevésbé tárgyilagos mederben fejti ki *Anton Menger* «Új erkölcsstan» című műve. (Magyar fordítása a Társadalomtudományi Könyvtárban jelent meg.) Hazai irodalmunkban ugyanezt az álláspontot lásd *Lánczi Jenő* «Szocializmus és ethika» című művében. (Természet és társadalom.)

² *Kidd* (id. m. 174—175.) és *Le Bon* (Psych. du Soc. 462—63.) meggyőzően mutatnak rá, hogy a francia forradalom győzelmét mily mértékben köszönhette erkölcsi erőknek, az értékelés megváltozásának, aminek következtében a vezető osztályok — mint *Michelet* mondotta — saját ügyük ellenségeivé lettek.

theoriái is ethikai eredetűek : a felsőbb osztályokból származó írók fejéből pattantak ki olyan időkben, mikor a proletariátus még távol állott attól, hogy a társadalom hatalmi viszonyai az ő javára megváltozzanak. De az ethikai relativizmus elmélete saját híveinek elgondolásában is sántít. Így pl. Menger, aki «Új erkölcsstan» című művének elején azt írja, hogy «erkölcsös az, aki alkalmazkodik a társadalom hatalmi viszonyaihoz ; erkölcstelen, aki azokkal szemben ellentállást fejt ki», ugyane műve más helyén így ír : «Hatalom és erkölcstelenség . . . az örökletes birtok-arisztokráciánál fokozódik a legmagasabbra». Itt tehát már ellentmond alaptételének, mert azzal ellentétben elismeri, hogy erkölcstelen hatalom is lehetséges. Könyvének végén pedig az állíttatik, hogy a szocializmus uralma alatt «korunknak katonai, politikai és vallási ideáljai el fognak tűnni vagy erősen meggyengülnek és helyökre mint végcél az emberiség *erkölcsi*, tudományos és művészi *tökéletesedése* fog lépni».¹ E szavak vi-
gasztalan fogalomzavarról tesznek tanúságot, mert ha a végcél — többek között erkölcsi — *tökéletesedés*, e tökéletesedés feltevése csak valamely erkölcsi tökéletesség feltevéséből folyhatik : ezzel tehát elismertetik, hogy az értékelés alapja állandó, mert abszolút érték. *Tökéletesedés* elemezve annyit jelent, mint *haladás a tökéletesség felé*. Már pedig találóan állapítja meg Pauler Ákos, hogy «a haladás és a teljes relativizmus fogalmai kizárják egymást. Hiszen a haladás teleologikus fogalom, amely valamely elérendő és mara-

¹ Új erkölcsstan. 4., 34. és 104. old.

dandó célt tesz fel; ha tehát nincs maradandó érték és igazság, maga a haladás fogalma is elveszti értelmét». ¹

A Marx-féle következtetés ezenkívül még logikai hibákban is szenved. Az egyikre Franz Oppenheimer mutatott rá, bebizonyítva, hogy a kapitalista akkumuláció Marx-féle formulája még nem igazolja az összeomlást. Mert a bizonyítandó tétel (*A*) ez volt: A tőkék akkumulációjának meg kell szűnnie, mielőtt a bérek növekedése elérte azt a pontot, melyen felül a proletariátus maga is tőkegyűjtéshez foghat. E helyett pusztán a következő tétel bizonyított be: (*B*) a tőkeképzésnek meg kell szűnnie, mielőtt a bérek növekedése annyira csökkentette a profitot, hogy a nyereségvágy ingere eltompul. És nincs semmikép sem bizonyítva, sőt erre kísérlet sem történt, hogy *A*) tétel kritikus pontja *B*) tétel kritikus pontjának megfelelő. ² A másik logikai ugrást azáltal követte el Marx, hogy a polgári társadalmi rend összeomlásával egyben a kollektív társadalmi rend megfelelő kialakulását is szükségszerűen adottnak vélte. Kétségtelen, hogy a munkásosztály *felháborodásából* egy új társadalmi rend kialakulása *szükségszerűen* ép oly kevésbé következik, mint a negáció negációjának dialektikus szkémájából vagy abból az értékítéletből, hogy a létező társadalmi rend igazságtalan.

Mindazonáltal készségesen elismerjük, hogy a

¹ Az ethikai megismerés természete. Budapest, Franklin, 1907. 43. old.

² F. Oppenheimer: Die soziale Frage und der Sozialismus. 9—11. ezer. Jena, 1919. 145. old.

fentmondottak a Marx jóslatát még nem döntötték meg. Mindezek csak azt mutatják, hogy Marx a maga tételét nem tudta bebizonyítani. Ebből azonban nem következik, hogy a tétel nem is bizonyítható.¹ Feladatunk tehát ezen túlmegy, mert célunk annak kimutatása, hogy Marxnak a szocializmus eljövételéről szóló jóslata semmi körülmények között sem állja meg a helyét.

A polgári társadalom további fejlődésének három logikai-lehetősége van: 1. A társadalom gazdagodásával karöltve nő a népesség elnyomordása; 2. a társadalom gazdagodásával karöltve a népesség jóléte is nő vagy legalább is nem csökken; 3. a társadalom elszegényedik és azzal együtt a népesség is. Sorra meg fogjuk vizsgálni a felsorolt variánsokat — különös súlyt vetve az elsőre, mint amely a Marx eredeti feltevése — és meg fogjuk állapítani, hogy a fejlődésnek e lehetőségei közül valamelyik létrehozhatja-e azt a szocialista társadalmat, amelyről Marx ábrándozott.

2. A jóslat szerkezete.

Marx és Engels eredeti elgondolásában a polgári társadalom jövője így fest: az egyes tőkés hatalmában levő termelő erők folytonos gyarapodása mellett (akkumuláció) azok mind kevesebb kézben összpontosulnak (koncentráció). Ugyanekkor a műszaki munkafolyamat, a nagyüzemi termelés, kooperációs társadalmi folya-

¹ Oppenheimerrel szemben erre ügyesen mutat rá Mezey Lajos «A marxizmus Achilles-sarkai» című füzetében, 43. old.

mattá alakul át: az aprólékos részletmunkák a termelés teljes folyamatában gigantikus mozaikká egyesülnek. S amint a nagytőke elnyeli a kistőkét és középtőkét, egyivású társaival megteremti a piac korlátlan monopoliumát: a kapitalista verseny önmagát küszöböli ki. A termelés tehát társadalmi termeléssé válik, az üzemek összes vezetői maguk is csak alkalmazottak, önálló termelő nincs, mert a kisembert mind fölémészti a verseny: proletárrá lesz valamennyi. Ekkor már csak két osztályból áll tehát a társadalom: a néhány teljesen nélkülözhető kapitalistából és a folytonosan növekvő kizsákmányolás, munkátlanság és szűkölködés folytán teljesen lealjasodott proletárok tömegeiből. Nincs tehát egyébbre szükség, mint hogy ezek a proletártömegek a helyzet tudatára jutva, félrelökjék a két-három élősdit, aki még útjukban áll és társadalmi termelésük eszközeit is köztulajdonba vegyék. Ezzel a társadalmi rend kollektív formája létrejön. A proletariátus öntudatra jutásáról pedig maga a marxista agitáció gondoskodik.

Újabb marxisták e pont körül — mint látni fogjuk — a tintahal sötét felhőit eregetik és mindenképen átértelmezni iparkodnak a marxizmus csődbe jutott szkémáit. Ezért erőteljesen hangoztatni kell, hogy Marx eredeti szkémája a gazdagság és szegénység ellentétének dialektikus egybefoglalásából áll. *És csak ebből.* Növekvő gazdagság és növekvő nyomor a Marx-féle formula két alapvető pillére. A formula egyik nélkül sem állhat meg és bármelyik dőljön ki alóla, Marxról és marxizmusról többé szó sem lehet. Legmarkánsabban fejezi ki ezt a felfogást a

Kommunista Kiáltvány: «A polgári viszonyok nem eléggé tágak a saját maguk termelte *gazdagság* befogadására.» «Az eddigi kis középosztályok... *valamennyien* a proletárságba süllyednek alá.» «Az érdekek, az életmód a proletárság körében mindinkább kiegyenlítődnek, mert a gép mind-mindjobban eltörli a munka és munka között való különbséget és a bért majdnem mindenütt *egyformán alacsony színvonalra* süllyeszti.» «A modern munkás, ahelyett, hogy az ipar haladásával emelkednék, mind mélyebben süllyed alá saját osztályának feltételei alá. A munkás pauperré válik és a *pauperizmus* még gyorsabban fejlődik, mint a népesség és *gazdagság*.» Kautsky azt mondja erre, hogy a kiáltvány gyakorlati írás lévén, már sok tekintetben elavúlt.¹ Helyes, de akkor az egész elmélet elavúlt, mert Marx és Engels — utóbbi a Marxot interpretáló valamennyi írásban — ezt a formulát mindig fenntartották. A Kiáltványhoz 1872-ben írt bevezetésükben szószerint ezt írták: «Bármennyire is megváltoztak a viszonyok, a legutóbbi huszonöt esztendő alatt, a Kiáltványban kifejtett általános alapelvek nagyjában ma is teljesen helytállóak.» És csak a gyakorlati tételeket minősítették itt elavultaknak s az irodalomra vonatkozó részt hézagosnak. A Kapital ama fejezete, melyet fentebb hosszasan idéztünk, ugyanezt mondja: «A tőkemágnások számának állandó apadásával, akik ennek az átalakulási folyamatnak minden előnyét bitorolják és monopolizálják, növekszik

¹ Kommunista-kiáltvány. Népszava-kiadás. 37., 38., 39., 43. old. és Előszó.

a nyomor, az elnyomatás, a szolgaság, a lealacsonyodás, a kizsákmányolás.» Engelsnek 1878-ban kelt fejtegetései szintén nyomatékosan ki-domborítják a két végletet: «A tőke felhalmozódásával együtt jár a nyomor-felhalmozódás. A gazdagság összegyülemlése az egyik sarkon, egy-úttal tehát a nyomor, a munkagyötrődés, rab-szolgaság, tudatlanság, elállatiasodás, erkölcsi sü-lyedés összegyülemlése a másik sarkon, azaz amaz osztály részén, amely a saját termékét mint tőkét termeli.» «A termelő eszköz, az élelmiszer, a ren-delkezésre álló munkás, a termelésnek és az ál-talános gazdagságnak összes elemei bőséges fö-löslegnek bizonyulnak. Ámde a bőség a nyomor-nak és szűkölködésnek lesz forrása.»¹

A Marx-féle jóslat tehát a maga eredeti for-májában így foglalható össze:

I. 1. Mind kevesebb bourgeois mind gazdagabb lesz — egyre több proletár egyre nyomorultabb. 2. Kell, hogy ez utóbbinak fellázadjanak. II. E forradalommal egyben létre kell jönnie a kollek-tív termelésen alapuló piactalan társadalmi rendnek.

¹ Friedrich Engels: Utópikus és tudományos szo-cializmus. Népszava-kiadás. 51. old. és 53. old.

II. FEJEZET.

A forradalom útja.

1. Társas élet és forradalom.

Tegyük fel, hogy a fejlődés menete tényleg az, amit a marxizmus elemezett jóslata állít. Ebben az esetben kétségtelenül odajuthatnak a dolgok, hogy a csúcsára állított piramis összedül; ily feltevések mellett tehát a proletariátus forradalma valóban bekövetkezhetik — és ha az agitáció erre irányul, be is kell következnie. Azonban kérdés, hogy az ily módon bekövetkező forradalom létrehozza-e, létrehozhatja-e a kollektív termelésen alapuló társadalmi rendet, a szocialista államot?

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt, hogy a társas életben a forradalomnak milyen szerepe van, milyen szerepe lehet.¹

¹ Helyes és használható terminológiában a «forradalom» kifejezés csakis *társadalmi* harcot jelenthet: társadalmi osztályok *erőszakos* küzdelmét az államhatalomért, vagy az államhatalomban való részesezésért. A kifejezés értelmének minden kibővítése fogalomzavarra kell hogy vigyen. Az, amit közönségesen *forradalomnak* neveznek: vagy *szabadságharc* (nemzeti küzdelem), vagy *polgárháború* (pártküzdelem), vagy pedig valóban *forradalom* (társadalmi küzdelem). Amit pedig *Karl Kautsky* és általában a szimbolikus szocializmus (lásd lent: III. rész, I. fejezet, 1. szakasz) forradalomnak nevez, az voltaképpen *társadalmi reform*. (V. ö. lent a 93. oldalon mondtakkal.)

A társas élet — mint minden folyamat a világon — bizonyos mozgó egyensúly-állapot fönttartására törekszik. Ennek az egyensúlyi állapotnak fönttartása a politika feladata: a szervezett társas élet intézményes funkcióit a társas közösség életszükségleteivel állandóan összhangban tartani. Hogy ez az egyensúly-állapot a társas közösség tagjainak szétágazó érdekei és vágyai mellett fenntartható legyen, szükség van bizonyos konstruktív tényezőkre, amelyek a pozitív alkalmazkodást létrehozzák, azáltal, hogy a közösség tagjait áldozatokra, ösztönéletük megtagadására bírják kényszeríteni. Ily tényezők a közösség *eszményei*. Hogy hatóerejük legyen, szükséges, hogy önértékek legyenek és tehát önmagukban hordják szankciójukat; hogy állandóak, tehát elérhetetlenek legyenek — Tolsztoj hasonlatával élve: olyanok, mint a lámpa, melyet valaki egy rúdra tűzve visz maga előtt — végül, hogy homályos, nagy, bizonytalan tartalmuk legyen, melyet a kor közvetlen adott törekvései megfelelő képekbe formálhatnak. E konstruktív eszmények összességét s mindazt, amiben ez eszmények kifejeztetnek, nevezzük *kulturának*.

A társas élet folytonosságát e konstruktív tényezők mellett konzervatív, fenntartó tényezők biztosítják. Ily fenntartó erő mindaz, aminek *tekintélye* van. E tekintélyek összege a társas élet tehetetlenségi nyomatóka, mely a holtpontokon átsegíti azt. Ily holtpontokra jut a társas élet akkor, amikor az alkotó eszmények konkrét képei elfakulnak; mindaddig, míg a közösség nélkülözhetetlen eszményei valamely kimagasló sze-

mélyiség révén új, korszerű kifejezésre nem talál-
nak, a társas tekintély és ennek vetülete, a tár-
sas fegyelem tartja fenn a társas élet nélkülözhe-
tetlen feltételét, a kooperációt. A tekintély kez-
detben mindig isteni tekintély; később annak
paizsa alatt kifejlődik az erkölcs és a jog tekin-
télye. Azonban végső elemzésben minden tekin-
tély az ismeretben, tapasztalásban, korban öreg-
bek: az ősök, tehát a múlt tekintélye. Az Isten
is «atya»; tekintélye a legelső ős: a minden léte-
zésnél idősebb lény tekintélye. A múlt tehát
szerves alkotórésze a jelennek: ami az egyéni
tudatban az emlékezés, az a társas tudatban a
hagyomány. (Sem az egyik, sem a másik nélkül
nincs tudatos élet, mert az életfolyamat folyto-
nosságát a tudatban az emlékezés tartja fenn.)
Az erkölcs és a jog tekintélye sem egyéb, mint
hagyományok: hagyományos intézmények és
hagyományos formák tekintélye.¹ Ezért hagy-
ományok nélkül nincs rendezett társas élet.

Az emberek életüket fönntartani, szükségletei-
ket kielégíteni csak társas környezetben képe-
sek; azonban e társas környezet fönntartása vi-
szont csak a szükségletkielégítés rovására tör-
ténhetik: bizonyos szükségletek kielégítése fel-
áldoztatik azért, hogy a szükségletek általában

¹ Az erkölcsi értékelés normái kategorikus impera-
tivuszok (Kant), de a társas életben *de facto* érvénye-
sülő tapasztalati erkölcs hipotetikus imperativu-
szokra támaszkodik és a maga valóságában történeti
fejlemény. Ez a *normatív* és a *pozitív* morál különb-
sége: az utóbbi az, amely *van*, az előbbi az, amelynek
lennie kell. (V. ö. Pauler Ákos idézett nagyértékű
munkájával.)

kielégíthetők legyenek. A teljesen feláldozott és részben feláldozott szükségletek teljes kielégítésének vágya lappangva tovább él az egyesek lelkében, mint romboló erő. A társas élet egyensúlyozott időszakában e romboló erőket az alkotó erők, az eszmények paralizálják; azonban azok tudatra jutnak és hatóerőkké válnak ama holt-pontokon, amelyek a konkrét társas törekvések elhalványulását jelzik. Ilyenkor minden a társas közösség fenntartó szerkezetének ellenálló erején múlik: a romboló erők, a természeti ember általánosult ösztönei csak akkor győzhetnek, ha előbb sikerül szétbontaniok a közösség tekintélyein alapuló fegyelmet. A romboló erők győzelme — és ez a *forradalom* — kettős munkát követel. Negatív munkája abból áll, hogy állandó tagadással megingatja, majd lerombolja a társas élet fenntartó erőit, a tekintélyeket és a társas fegyelmet ezzel szétbontja; pozitív munkája abból áll, hogy a romboló ösztönöket a legféktelenebb izgatással szenvedélyekké fokozza föl és azokat állítja a közösség eszményei helyére. Trendelenburg egyhelyt így jellemzi ezt a folyamatot: «A forradalomban, amely gátolatlanul követi irányát, a kötelekeiből szabadult természeti emberben rejlő veszedelem kerül felszínre. Vadul felizgatott erők legyúrik az általános értelmet és a szenvedély, mely csak önmagára hallgat, értelemnek tartja magát és aláassa az erkölcsi értékelést, melynek csak önmaga szab mértéket. Gúny rombolja szét azokat az erkölcsi érzelmeket, amelyek a régi dolgokhoz fűznek. Engedelmisség szolgálaiasságot, mérséklet gyáva-ságot — viszont arcátlanság nyíltságot, sőt az

isteni és emberi rend ellen elkövetett szentségtörés hősiességet jelent. Csak ilyen látszat, csak a szenvedély hevében alkotott ilyen erköcsi álltukörképek segítségével tarthatja magát a jogtalanság önmaga és mások előtt.»¹

Az emberi közösségek eszményei in concreto bizonyos eszmék formáját öltik, ezekben válnak közvetlen hatóerőkké, mert korszerű értelmük csak ily formákban lehet. A romboló szenvedélyek is ily eszmék formájában ékelődnek be a társas tudatba és ezért gyakran megtörténik, hogy ugyanazok az eszmék — voltaképen ugyanazok a *szavak* — különböző időszakok hangulata szerint alkotó vagy romboló érzelmeket: ideálokat vagy szenvedélyeket takarnak. Így azok az eszmék, melyek a francia forradalomban váltak először hatóerőkké, bár utóbb több emberöltő építő ideáljaivá lettek, legsajátságosabb, a tudat legmélyére elbonthatatlanul leláncolt értelmük szerint romboló, antiszociális szenvedélyeket ábrázolnak. Vegyük őket egyenkint. A *szabadság* fogalma körül a bölcséletben beláthatatlan konfuzió uralkodik. A fogalomtorlódás mélyén azonban mindig öntudatra jut, hogy a szabadság «mindenekelőtt valamely lénynek fogalmával egyező állapotát, erőinek háborítatlan érvényre emelkedését jelenti.»² Vagyis amit Goethe mond a görögökről (A görögök hívei voltak a szabadságnak, ám mindegyik csak a saját szabadságának) voltaképen belátása annak, hogy a tudat mélyén «szabadság» csak az egyén kor-

¹ L. F. A. Lange, id. m. 34. old.

² Concha Győző: Politika. I. köt. 9. §.

látlanságát jelentheti. Már pedig a társas életben ez a szabadság *egy* közösségen belül csak *egy* ember számára valósítható meg. Ezért, ahol mindenki «szabad», ott csakhamar anarchia vagy zsarnokság következik: tehát vagy az az állapot, ahol senki sem szabad — mert korlátlan szabadságát a többiek korlátlan szabadsága teljesen megsemmisíti — vagy az az állapot, ahol csak egy ember szabad. A dolgok szokásos rendje szerint először az anarchia következik, azután a zsarnokság, mert az emberek megijedve saját szabadságuktól, melynek nem tudják hasznát venni, sietve ruházzák azt arra az egy emberre, aki azzal élni tud és akar. Mint Dosztojevszki mondja: «Az embernek és az emberi közösségnek soha és sehol sem volt valami elviselhetlenebb, mint a szabadság.»

Az egyenlőség való értelmében ép oly romboló elv, mint a szabadság, mert a társas élet ezt ép oly kevésbé tűri, mint amazt. «Ha a nemzetek . . . ösztönszerűleg hierarchikus, vagyis arisztokratikus módon szervezkednek; ha főnökeik és alárendeltjeik, ha hatalmasaik és alsóbbrendűeik vannak, ez azért van így, mert ennek így kell lennie a csatatéren és mert mindenik nemzet érzi, hogy csatatér. Ha mindenik nemzet érzi, hogy csatatér, ez azért van így, mert más nemzetek is vannak és mert mindegyik érzi és tudja, hogy más nemzetek is vannak.»¹ És nemcsak ezért! Mert ha csak egy nemzet volna is, akkor is így kellene szervezkednie, mert az em-

¹ E. Faguet: A kontárság kultusza. (Kultúra és tudomány.) 165. old.

ber háborúban van örökké embertársaival és környezetével. A létért való küzdelemben az embernek nélkülözhetetlen fegyvere a társas szervezettség, amely csak egyesek fölé, mások alárendelése által valósítható meg. A parancsolás és engedelmesség szüksége nem engedi meg a teljes egyenlőséget. A föltétlen egyenlőségre való törekvés tehát a szükséges szervezettség e szükséges rendjét aláássa és ezért az egyenlőség való értelmében — melyben azt jelenti, hogy senkinek se legyen több szabadsága, mint másnak — bár a szabadságnak épen ellentmond, ép oly romboló, mint ez. — Marad a testvériség. Magában véve a «testvériség» az elvont emberszeretet szimboluma. A szeretet konstruktív erő, de csak akkor, ha konkrét tartalma van. Konkrét közösségeket — családot, hazát — lehet szeretni, de az emberiség nem konkrét közösség, mert egységét szervezetlensége folytán a tapasztalati átlagember felfogni nem képes. Ezért a nemzetközi testvériség eszméje is a való életben mindig romboló szerepet játszott: az «emberiség» inkább konkrét egységeért a konkrét társas egységek gyűlöletét hirdette. A szeretet az egység felé tör, mert csak úgy lehet teljes, ha osztatlan maradhat. Család és nemzet szeretete nem ellentétes, mert ezek a közösségek egymást kiegészítik: a család a társas élet mai állapotában csak valamely nemzeten belül boldogulhat, a nemzet fenntartó egysége viszont a család. A hadbavonuló katona családjára és hazájára gondol: de az «emberiség»-re nem gondolhat, mert akkor ellenségét is szeretnie kellene, holott azt családjá és hazája miatt gyűlölni kénytelen. Majd, ha vala-

mikor sikerülni fog a nemzeteket — egységi különállásuk megóvása mellett, mint azt már Kant is gondolta — magasabb organizációkba összefoglalni: akkor már a «testvériség» eszméjének is valóságos konstruktív értéke lesz. De ily fejlődést pusztá emberszeretet nem hozhat létre, csak a konkrét közösségek egybehangzó érdeke. Ezért a protestantizmus fölül nem múlható konstruktív jelentősége is abban rejlik, hogy a római egyház nemzetközi és aszketikus tendenciáival nemzeti és patriarchális szervezetet állítván szembe, egyesíteni tudta az Isten, a haza és a család szeretetét, — egyben megmentve a keresztyén világot a nagy ellentmondástól, amely a nemzeti eszme erősödése folytán fenyegette.

Szabadság, egyenlőség és testvériség tehát a maguk nyers értelmében romboló szenvedélyek jelmezei. Ahhoz, hogy alkotó erőkké legyenek, mindeniket «magasabb értékek alá kell rendelnünk, mert ellenkező esetben forradalmi fejtelenség lesz az eredmény.»¹ Aminthogy csakugyan úgy lettek ezek az eszmék a modern civilizáció támaszaivá, hogy a nemzeti gondolatnak rendeltettek alá és pozitív tartalommal ez utóbbi töltötte meg azokat.

2. *Abránd és valóság.*

A forradalom tehát bomlási folyamat: a szenvedélyek, amelyekből fakad; a kétely és a tagadás, amely előtte jár, az eszmék, amelyeket létre-

¹ F. H. Giddings: A szociológia elvei. (Társadalomtudományi Könyvtár.) 173. old.

hoz, mindmegannyi bomlási termék. Ezért magából a forradalomból semmiféle alkotás nem következik, már pedig azt a marxisták is elismerik, hogy a proletárforradalomnak építenie is kell: felépítenie egy új állami rendet, melynek mindenbe beleavatkozó diktatorius formája még a régi államnál is alaposabb szervezetet kíván.¹

Ezt a szilárd államszervezetet a proletárforradalom három okból nem képes létrehozni. Ezek a következők:

Az első ok az, hogy a forradalom legelső feltétele a társas fegyelem szétbomlása — viszont egy szilárd államszervezet felépítésének legelső feltétele a legszigorúbb társas fegyelem. Fentebb mondtuk, hogy a szervezett társas élet az abban szervezett egyénektől áldozatokat követel, nevezetesen egyéni érdekeiknek a közösségi érdek alá rendelését. Ez azt jelenti, hogy a társas élet az ösztönélet erőteljes megszorítását kívánja: ez a megszorítás a társas fegyelem. A társas életben az egyén vágyai fölött a közösség érdekeit képviselő *tekintélyek* uralkodnak, amelyek az egyeseknek útját *kötelességek* formájában írják elő. Ezért mondtuk, hogy a fegyelem a tekintélyek szövvényének vetülete. A társas tekintélyeket a természetes kiválasztás tartja fenn és erősíti meg: azok tehát a társas közösség vezető érdekeivel összhangban vannak és így a közösséget alkotó egyesek számára is általában hasznosak. Ez a hasznosságuk a fegyelem öntudatlan

⁶² Ez az államszervezet Marx szerint «nem lehet más, mint a proletariátus forradalmi diktaturája». (Gothai programm kritikája. IV.)

támasza. Vannak azonban a társas életnek kritikus időszakai, amikor a közösség érdekei és az egyén érdekei között látszólag megbomlik az összhang, mert a közösség érdekeinek szolgálata az egyéntől teljes önfeláldozást követel. Ezek azok a pillanatok, amelyekben a társas élet tekintélye az egyén tudatában mint fegyelem felszínre kerül. A fegyelem ily tudatra jutását az értelem elemző munkája követi, válasz kerestetik e kérdésre: *miért?* Az értelem azonban csak egy szankciót ismer és ez a hasznosság: ezért fellázad minden föltétlen inperativusz ellen és a fegyelem — megfosztva a hasznosság támaszától — előtte oktalannak és elvetendőnek tűnik fel. Ha a nyers értelem e lázadása elég erős arra, hogy a fegyelem láncait szétbontsa: kész a forradalom. A forradalom azonban a tekintély és a tekintélyen alapuló fegyelem negációja lévén, a fegyelmet más formában és más tekintélyek védelme alatt sem állíthatja helyre. Hiszen a forradalom csak úgy tarthatja fenn magát, ha a tagadást folyton megújítja: mihelyt tekintélyeket iparkodik felállítani, azonnal elbukik a régi tekintélyekkel szemben, amelyek nemzedékről-nemzedékre rakódván le és szilárdulván meg a lelkekben, föltétlenül erősebbek azoknál az áltekintélyeknél, melyeket a forradalom proklamál. A forradalom csak addig erős, amíg a régi világ minden *igenjére nemmel* válaszol; mihelyt maga is az igenlés terére lép, nem teheti ezt anélkül, hogy az eltiport «igenek» egész szövevényét újból talpra ne állítsa a társas tudatban. Talán egy példa meg fogja világítani a mondottak igazságát. A magyar kommunista uralom egyik legelső intézkedése volt annak idején, hogy a

szervezett proletárok részére kedvezményes olcsó színházjegyek kiadását rendelte el. A proletárok e kedvezményes jegyeket jóval magasabb árakon tovább adták úgynevezett «bourgeois»-nak. Mikor ez az eljárás már rendszeressé lett, a közoktatásügyek egyik népbiztosa rendeletet adott ki, melyben az ilyen cselekményeket a «proletár-becsületbe» ütközőknek nyilvánította. A becsület azonban erkölcsi eszmény és tudjuk a Kommunista Kiáltványból, hogy az erkölcs «polgári előítélet.» Hiába írták hozzá a becsület szóhoz a proletárt, nem lehet azt leírni anélkül, hogy az asszociáció következetességével föl ne elevenedjék a tudatban mindaz, amit a múlt e szóhoz fűzött. Az erőszakos eltulajdonításra épített állami rend tehát ellenmondásba kerül önmagával, amint a becsület fogalmát föleleveníti, mert ez utóbbit eltéphetetlen atavisztikus kötelékek fűzik a magántulajdon intézményéhez.

A második ok, amely a Marx által feltételezett proletár államszervezet kialakulását megakadályozza, magának a Marx-féle proletáriátusnak lelki alkatában rejlik. E proletáriátus a társadalom legalsó rétege, mely lassan-lassan a hozzá lesüllyedt rétegeket is mind magába szívta; melyet a «nyomor, munkagyötrődés, rabszolgaság, tudatlanság, elállatiasodás, erkölcsi süllyedés összegyülemzése» kétségtelenül alkalmassá tehet arra, hogy a létező építményt szétrombolja, de egyúttal *csak* alkalmatlanná arra, hogy bármit is felépítsen és fenntartsen.

Mi lehet az ily nyers tömegek szerepe a társaséletben? Gustave Le Bon, a tömegek lélektanának legalaposabb ismerője, a következőket írja:

«A történet azt tanítja, hogy abban a pillanatban, amint a civilizációt fenntartó erkölcsi erők elvesztették uralmukat, a végső rombolást a tudattalan és brutális tömegek végzik, kiket méltán neveznek barbároknak. A művelődést eddig egy kicsiny szellemi arisztokrácia teremtette és vezette és sohasem a tömegek. *A tömegeknek csak a rombolásra van erejük.* Uralmuk mindig a barbárság korát mutatja... Hatalmuk csupán romboló lévén, működésüket a mikrobákéhoz lehetne hasonlítani, melyek előmozdítják az elgyengült vagy megholt testnek felbomlását».¹ Henry George, akit bizonyos értelemben szocialistának lehet nevezni és aki a sínylődő tömegek iránt kétségkívül mély és meleg rokonérzéssel viseltetik, főművének egy helyén így ír: «A közhatalmat azok kezébe adni, kiket a szegénység elkészerített és lealázott, annyi, mint a rókák farkára égő fáklyát kötni és azokat érett búza közé szabadítani».²

A szegénységtől kínzott ember közvetlen szükségleteinek rabja, mert azokat sem tudván megfelelően kielégíteni: reája nézve a távolabbi javaknak nincs, nem is lehet értékük. Ezért csak a szervezett társadalom kényszerítő ereje fékezi meg ösztöneit és mihelyt annak hatalmát nem érzi, azonnal enged ezeknek. Erre módja nyílik, ha *tömeggé* verődik össze. Ugyanis a tömegben levő egyént legyőzhetetlen hatalom érzete szállja meg és ennek következtében enged ösztöneinek, melyeket egymagában korlátozott volna. Az ösz-

¹ A tömegek lélektana. 12. old.

² Henry George : Haladás és szegénység. 525. old. (Athenaeum.)

tönök korlátozásáról annál kevésbé lehet szó, mert a tömeg anonim, következésképp felelősségtelen és benne teljesen elenyészik az egyén felelősség-érzete.¹ A forradalom tehát a tömegek diadala lévén, egyben az ösztönök diadala. Már pedig, úgy hisszük, nem kell bizonyítani, hogy a szabadon eresztett ösztönöknek csakis destruktív erejük lehet és ösztönökre nem lehet építeni semmiféle társadalmi *rendet*, még akkor sem, ha e társadalmi organizáció kimondott célja csupán az ösztönök kielégítése, mint éppen a kollektívizmus esetében.

Foglaljuk össze az utóbb mondottakat. Ezek szerint *a forradalomba szédült, elnyomorodott és lealjasodott tömegek nem képesek arra, hogy építő munkát végezzenek*. Nos, megállapíthatjuk, hogy e tétel igazságával a marxizmus «tudósai» tökéletesen tisztában vannak. Így *Engels* az athéni állam kifejlődésével és pusztulásával kapcsolatos fejtegetések során a következőket írja: «A kereskedelem és ipar fejlődésével a vagyonoknak kevés kézben való akkumulációja és koncentrációja következett be; ezzel egyben a szabad polgárok tömegének elszegényedése, akiknek csak az a választásuk lehetett: vagy saját kézműves-munkájukkal a rabszolga-munkának konkurenciát csinálni . . . vagy elzúlni (verlumpen). Az adott viszonyok között *az utóbbit választották és minthogy ők voltak a népesség zöme, ezzel az egész athéni államot tönkretették*».²

Engels tehát tisztában volt azzal, hogy a népesség zömének lerongyolódása csak dezintegrációt

¹ A tömegek lélektana. 23—24. old.

² Der Ursprung stb. Id. k. 118. old.

idézhet elő: vajjon miért várta tehát, hogy a kapitalista társadalom állítólag hasonló fejlődése magasabb integrációt hozzon létre? *Kautskynál*, aki Engels halála óta Marx földi helytartójaként szerepel, ez a belátás már a formula módosítására vitt: «Mi szocialisták valamennyien egyetértünk abban, hogy a munkásosztály szervezkedése és az államhatalom beavatkozása már a mai társadalomban is korlátozhatja a nyomort; egyetértünk végül abban is, hogy a proletárság felszabadítását nem növekvő elzüllesztől, hanem növekvő erejétől várjuk». Ugyanebben a munkában más-helyt azt fejtegeti, hogy a proletárság «erkölcsi és szellemi felemelkedése» már alaptalanná teszi azt a még nemrég alapos félelmet, hogy a «győztes proletárság a népvándorlás vandáljai gyanánt fog pusztítani kultúránkban és a barbár aszketizmus birodalmát fogja romok halmazára felépíteni». ¹ Már most ez az *erkölcsi és szellemi felemelkedés* nagyon kevésbé egyeztethető össze a tudatlansággal, elállatiasodással és erkölcsi süllyedéssel. Kautsky tehát ebben már eretnek és még nyiltabban eltávolodik az orthodox marxizmus alap-felfogásától «A proletárság diktatúrája» című röpiratában, ahol többek között így ír: «A proletárságnak nemcsak hogy érdeke kell, hogy legyen a szocializmus, nemcsak az anyagi feltételeknek kell meglenniök és erejének, hogy ezeket hatalmába kerítse, hanem *képesnek* is kell lennie arra, hogy megtartsa és helyesen alkalmazza. Csak akkor

¹ A szociális forradalom. I. Szociális reform és szociális forradalom. Népszava, II. kiadás. 38. old. és 47. old.

lehet megvalósítani a szocializmust, mint a termelés tartós módszerét. A *viszonyok* érettsége, az ipari fejlettség szükséges volta mellett tehát meg kell lennie a *proletárság érettségének* is, hogy a szocializmus lehetséges legyen». Alább pedig, a multra vonatkozó megjegyzések kapcsán szószerint ezt mondja: «*A nyomorúság, úgy látszott, mindenkorra képtelenné teszi a proletárságot arra, hogy önmagát felszabadítsa*».¹ Nem lehet tagadni, hogy e sorok oly felfogásra mutatnak, mely például Le Bon és Henry George fentidézett sorainak teljesen megfelel. Kautsky mindazonáltal marxistának vallja magát és azt állítja, hogy a Marx—Engels-elmélet a kapitalizmus összeomlását a proletárok számának növekedése mellett, *érettségük és hatalmuk* növekedésétől várja. Helyes ezzel szemben Bernstein ellenvetése, hogy az a kérdés, vajjon Marxnak az összeomlásról szóló tételében a proletariátus növekvő száma, egyesülése és iskolázottsága ugyanazt jelenti-e, mint annak növekvő *érettsége és hatalma*, azon múlik, hogy ezek az utóbbi fogalmak miként egyeztethetők össze ugyanennek a proletariátusnak növekvő *elfajulásával* és *rabszolgaságával*. Bernstein úgy vélekedik, hogy ilyen feltételezésnél növekvő szám, egyesülés és iskolázás, valamint növekvő érettség és hatalom között még nagy különbség van: ugyanaz a különbség, mint időleges győzelem és tartós uralom között.² Ahogyan Kautsky belátta, hogy a tömegek növekvő elfajulását hirdetni szerencsétlen

¹ Népszava-kiadás. 13. old. és 14. old.

² Drei Antworten auf ein Inquisitorium. II. Abweisung von Missdeutungen. (II.) (Zur Theorie und Geschichte d. S.)

formula, mely a Marx-féle jóslatot kátyuba viszi, ugyanígy belátta ezt egy másik Marx-apostol, *Franz Mehring* is, aki ezért Kautskyn is túlmelve, egy helyt egyenesen azt állítja, hogy Marx és Engels mindig tagadták a munkástömegek rohamos elrongyolódását, sőt bebizonyították, hogy az sem örök természettörvény, hanem történeti jelenség, amelyet meg lehet szüntetni és meg is szűnik majd ugyanazon kapitalisztikus termelési mód hatásai folytán, amely felidézte.¹ Persze Mehring itt egy kis *reservatio mentalis*-szal él, mert nyilván arra céloz, hogy Marx szerint a kapitalizmus maga hozza létre a szocializmust, amely azután véget vet a tömegek elrongyolódásának. Ugyanígy azt is állíthatná valaki, hogy fáradtság nem létezik, mert a fáradtság álmod hoz létre, az álom pedig megszünteti a fáradtságot. Hiszen fentebb Marx és Engels saját szavaival mutattuk ki, hogy náluk a «Verelendung» épen egyik főpillére annak a fejlődésnek, amely azután a «Verelendung»-ot megszünteti. (Ez a negáció negációja!) Ezért a marxista elmélkedők ilyen szofizmái csak azt bizonyíthatják, hogy a jóslat hamisságát ők maguk is érzik, de a Mester csalhatatlanságába vetett hitet mindenáron fenn akarják tartani.

A kollektivisták állam felépítésének harmadik nagy akadályát az az áthidalhatatlan úr, mely a demagógiát a kormányzástól elválasztja. Hadvezérekből kerülhetnek ki államférfiak, népvezérekből soha! A hadvezér és az államférfi tulajdon-

¹ L. Ferenczi Imre: A munkások szervezkedése. 39. old.

ságai sok tekintetben egyeznek, sőt minden nagy államférfi bizonyos tekintetben hadvezér kell hogy legyen, azonban a népvezér és az államférfi tulajdonságai mereven ellentétesek. Még fokozódik e különbség forradalmi időkben. Ahhoz, hogy valamely állammá szervezett nép, melyet éppen szervezettségénél fogva nagy nyomatékú tehetetlenségi erők mozgatnak, forradalomba sodortassék; s hogy önként szakgassa szét a láncokat, melyek boldogulásának pótolhatatlan biztosítékai: bizonyos objektív feltételeken kívül még arra van szükség, hogy a kegyféltelenebb izgatás szuggesztíója legyen úrrá a lelkek felett. «Az érzelmekben túlzó tömeget csak túlzott érzelmekkel lehet felizgatni.» Ezért a demagógnak érdeke, hogy a legvalószínűtlenebb túlzásokba kapaszkodjék.¹ A nagy, szenvedő, elégedetlen tömegek ösztöneit, kielégítetlen és ki nem elégíthető vágyait a legcsábítóbb ígéretekkel kell felkorbácsolnia. Ő a Kísértő, aki a világ minden fantasztikus csodáját mutogatja a fáradt, nyomorult, reménytelen küzdőknek. Ahhoz, hogy a nagy rombolás véghezvitessék, példátlan méretűre kell növelni mindent, ami romboló: az önzést, a gyűlöletet, az irigységet, a bosszúvágyat, az élvezetvágyat és a vérszomjúságot. Ki kell irtani a lelkekből minden szeretetet, részvétet, rokonszenvet, szelídséget, jóindulatot, kötelességérzetet, becsületérzést és tisztetletet. Ezek az érzelmek mind tompítóak és mérsékelők; ezek az érzelmek mind a múlthoz fűznek, amely ezeket ápolni igyekezett: ahhoz a múlthoz, amelyet mindenképen le kell rombolni... Ezzel

¹ Le Bon: A tömegek lélektana. 44. old. és 183. old.

szemben a politika a mérséklet, a megalkuvás, a kiegyezés művészete. Nincsen két ember, akinek vágyai összeférnének: minden egyes vágyainak útjában az összes többiek vágyai állanak. Az állam mind e vágyakat számbavenni és egyet sem kielégíteni hivatott. Államférfi ezért csak az, aki nem az egyesek, hanem a közösség érdekeit tartja szem előtt és ezért nem a szenvedélyek felcsigázására, hanem fékentartására törekszik; aki a nagy tömegeknek nem hízelgő szolgája, hanem megértő gyámola, de egyben parancsoló ura is tud lenni. Minderre a demagóg nem képes és ha az új szerepben tudatára jut helyzetének, már késő. Nem lehet elállni a rohanó árvíz útját, ha a lassan és nehezen épített védőgát egyszer átszakítottatott. Nem lehet a tűzvészt egy ponton megállítani. A forradalom, ha egyszer győzött, nem áll meg félutakon, hiába szeretnék már megállítani azok, akik élesztették, mert minden párt alatt egy újabb párt fakad — mely ellenőrzi és denunciálja amazt — egészen a demagógia legmélyebb tala- jáig.¹ Így halad a forradalom szédítő lejtőjén tovább, egészen addig, míg a társas közösség teljes felbomlása be nem következik vagy míg egy, erős személyiség valami hirtelen szerencsés szug- gesztióval vissza nem fordítja a hisztérikus töme- get és a «szabadság» és «egyenlőség» bacchanáliái között ki nem tűzi a zsarnokság Geszler-kalapját. Ha pedig az események tornája odahat, hogy a tömegszenvédély megfordul, anélkül, hogy valaki úrrá legyen felette: más cégér alatt, de változat- lan vadsággal pusztít tovább a forradalom. Mert

¹ Lásd: Psych. du Socialisme. 330. old.

a forradalom nem a szavakban, hanem a lelkekben van ; a forradalom a fegyelem láncairól szabadtült ösztönember kannibáltánca és ha nincs és sehonnan sem támad tekintély, amelynek szorítása alatt újból bilinccsé forrhatna össze a karperecekre szakadt fegyelem : «a rombolás karneváljaiban a nyers erő és vad örület fog váltakozni a hanyatló civilizáció lethargiájával». (George.)

Az utóbb mondottak igazságának belátása sem hiányzik a szocialista írók műveiben — természetesen inkább csak félig kimondva és félig elhallgatva — ahogyan már ők az igazsággal bánni szoktak. *Anton Menger* például így ír : «abból, hogy a pártok az emberek mindenkori nézeteihez és törekvéseihez szorosán alkalmazkodnak, következik, hogy a tömegek tevékenységét legerősebben irányítják. *Ha azután sikerül egy pártnak az államot ideiglenesen hatalmába keríteni, akkor működése bizonyos körülmények között a legmagasabb szenvedéllyé, sőt minden emberi érzést lábbal tipró vad kegyetlenségé fajulhat.*

Nos, nem tudjuk, melyek azok a «bizonyos körülmények», melyekre Menger gondol. Mi azt hisszük, hogy azok a körülmények, melyek között a szocialista párt állítólag hatalomra fog jutni, rendkívül alkalmasak arra, hogy e szocialista elmélkedő idézett szavait igazolják. Ám vigasztaló, amit ugyanez a szerző mond : a pártok bukását rendszerint a pártszellem céltalan túlzásai okozák.¹ Mert a szocialista pártszellem a legcéltalánabb túlzásba ép akkor esik, ha valahol valóban átveszi az államhatalmat . . . Van azonban Men-

¹ Id. m. 36. old. és 37. old.

gernél szenzációsabb tanunk is: nevezetesen *Lenin*, aki 1918 tavaszán «A szovjethatalom legközelebbi feladatai» című füzetében szószerint ezt írta: «Érthető, hogy a forradalmi proletariátust vezető pártnál a nagy, millió és millió polgárra számított szervezési berendezések routine-je nem alakulhatott ki és hogy a régi, majdnem kizárólag agitatorius szokások átdolgozása igen hosszadalmas dolog» Érthető. Az is érthető, hogy a szamár torkában az oroszán hangja «nem alakulhatott ki». Csak az nem érthető, hogy ha a szamár mégis oroszánbőrbe bújik.

A marxizmus jóslatának szigorú eredeti formulájában tehát ellentmondás van a feltételezett tendenciák iránya (I.) és a végső konkluzió között (II.). Azokból csak a társadalom felbomlása következhetik: új alapon való újjáéledése semmiképen sem!

III. FEJEZET.

Gazdagság és nyomor.

1. Növekvő gazdagság.

A marxizmus eredeti jóslatának még egy nagy hibája van.

Olyan társadalomban, melynek általános gazdagsága egyre növekvő, szó sem lehet a proletariátus növekvő elnyomódásáról, sőt ennek általános jóléte is megfelelően — ha nem is folytonosan — növekvő tendenciát kell hogy kövessen.

Igaz, hogy a kapitalizmus kezdetei könnyen vihettek az ellenkező feltevésre. A gépnek egyre erősödő kapitalisztikus monopóliuma mellett a mun-

kások szabad versenye folyton lefelé vitte a béreket. Azonban a munkásság szorult állapota szinte automatikusan hozta létre a védelem megfelelő eszközeit: a munkásszervezeteket. Azokban az országokban, ahol a társadalom aránylag szegény, ahol az ipar fejletlen és nincsenek biztató természetes feltételei, a munkásszervezetek nem sokat lendíthetnek a munkások sorsán, mert — a tőkének bizonyos minimális nyereségre szüksége lévén ahhoz, hogy a termelésből ki ne vonuljon — amit a munkásság esetleg munkabéremelés révén nyer, elveszti mint fogyasztó, az árúk növekvő árai vagy a termelés csökkenése mellett szükségkép csökkenő munkakereslet következtében. Ha pedig az árúk növekvő árai versenyképessé teszik a behozatalt — feltéve, hogy ennek védővámok nem állják útját — a belföldi termelés válsága megint csak a munkakeresletet fogja csökkenteni. Másként van ez a gazdag, fejlődő iparú államokban, ahol a tőke hozadéka, ha nem is relative, *abszolote* növekvő tendenciát mutat. Ezekben az országokban a tőkék folytonos szaporodása és a piac növekvő terjedelme állandóan új és új munkaalkalmakat nyújt ugyanakkor, mikor a tőkék versenye a javak árait lenyomja. A munkásszervezetek a tőkemonopóliummal szemben itt a munkamonopóliumot képviselik. Legfőbb feladatuk a munkabéreket addig a pontig fokozni, ameddig lehet, anélkül, hogy a tőkék elkedvetlenedése vagy a javak árának növekedése következne be; egy szóval: a tőke nyereségét korlátozni arra a minimumra, amely mellett még a termelésben résztvenni hajlandó. Ott, ahol a virágzó ipar, a gazdag termelési lehetőségek folytán a tőkék versenye

nagy: a munkások szervezkedése ezt az eredményt könnyen elérheti.

A munkásszervezeteknek ez a jelentősége és csak ez. Ha nem volna így, a munkásság már régen felhagyott volna a szervezkedéssel, mint céltalannal. Hogy a munkásszervezetek száma és jelentősége folyton növekszik, csakis annak tudható be, hogy azok a munkásság anyagi érdekeit sikeresen tudták megvédeni és ennél fogva a proletáriátus általános jóléte az általános gazdagság növekedésével párhuzamosan mindenütt emelkedett. Ennek az igazságnak a beismerése sem hiányzik a marxizmus irodalmából. Így maga Marx a Kommunista Kiáltványban, miután elméletének megfelelőleg azt állítja, hogy «amely mértékben gyarapszik a gép és a munkamegosztás, ugyanoly mértékben nő a munka tömege is, részint a munkaidő meghosszabbítása, részint . . . stb. útján»,¹ alig két oldallal utóbb kénytelen beismerni, hogy a munkások szervezkedése «a munkások egyes érdekeinek törvény alakjában való elismerését csikarja ki. Így a tízórás munkanap-törvényt Angolországban.» Kautsky fentebb már idézett szavaival szintén amellettt tanuskodik, hogy a munkásság szervezkedése útját állja a nyomor növekedésének. És Szabó Ervin a Marx közgazdasági rendszerét ismertető kommentárokban szintén beismeri, hogy a növekvő nyomor tendenciája módosult, amennyiben mind szélesebb néprétegek helyzete jobb, mint azelőtt volt.²

De ott, ahol az általános jólét és azzal a mun-

¹ 38. old.

² Marx és Engels válogatott művei. II. k. 155. old.

kásosztály jóléte is általában emelkedik vagy legalább is nem száll alább a megszokott életszínvonal, mely az egyszerű viszonyoknak megfelelő egyszerű igények kielégítését lehetővé teszi: semmi sincs távolabb a lelkektől, mint a forradalom. Azt, akinek létminimuma biztosítva van, már pozitív egyéni érdek fűzi a létező viszonyokhoz. Már van veszteni valója: bizonytalan ábrándokért nem áldozza fel azt a kis bizonyosságot, amit két kezével küzdött ki magának. «A kis ház . . . a kis jövedelem . . . tulajdonosát azonnal számító kapitalistává változtatja át és meglepően kifejleszti érzékét a tulajdon iránt. Mihelyt családja, tűzhelye van a munkásnak és valami kis megtakarított pénze, amit megtartson: felfogása makacsul konzervatívvá válik.»¹ Tisztelni fogja az intézményeket, melyek most már azt is védik, ami az övé és ragaszkodni fog a közösséghez, melyhez szorosán fűzi annak az érzetnek tudata, hogy ő kiegészítő része a köznek, hogy annak boldogulása az ő boldogulása és annak szégyene az ő gyalázata.² És amint azokat, akiknek semmijük sincs, *egy közös érdek fűzi egybe*: a fennálló rend *lerombolása*: ugyanígy, azokat, akiknek van valamijük, *egy közös érdek fűzi egymáshoz*: a fennálló rend *megóvása*. Mihelyt a munkás nem «nincsetlen» többé, mihelyt a létező viszonyok között boldogulását biztosítva látja, szolidáris a vezető osztályokkal, ha a közös érdekeket: *a birtokosok közös érdekeit* közös veszély ellen kell megvédeni. A munkás, amint eléri a kispolgár életszínvonalát, felfogásban sem különbözik többé

¹ Le Bon : Psych. du Soc. 58. old.

² H. George id. m. 422. old.

a kispolgártól. A nehéz munkával kivívott sikerrel járó elégedettség józan megalkuvásra késztet és ha a kicsinyes viszonyok és apró érdekek hálójában összezsugorodó értelem — in engem Kreis verengert sich der Sinn! — bonyolultabb összefüggések szövevényei között eligazodni nem tud: annál görcsösebben fog ragaszkodni ahhoz, aminek reális hasznosságát felfogni és értékelni képes. Ezért nem hiába írtóznak úgy a marxisták a «kispolgári ideológiá»-tól. Valóban, ez a legnagyobb akadály minden forradalmi hisztériának.

A gazdasági siker tehát egyben a szervezkedés sikerével jár karöltve; biztosítja a munkásság megélhetését és ezzel éket ver a munkásság és a marxizmus forradalmi illúziói közé. Semmi sem igazolhatja jobban ezt az igazságot, mint az a fordulat, amely Anglia társadalmi viszonyaiban a chartista mozgalmat követő időszakban végbement. «Abban az időben (1850—80-ig) minden társas fejlődésnek szilárd alapja — így ír Sombart — az a kivételes ipari helyzet, melyet Anglia magának kivív és amelynek következménye az egész országnak óriási gazdasági föllendülése... és ebből a munkásság részére fontos következmények származnak: a munkapiac-viszonyoknak különösen kedvező alakulása: állandóan növekvő munkakereslet, csekély munkanélküliség; a vállalkozó, akinek zsebébe özönlik a nyereség, hajlandó és képes lesz arra, hogy a munkást jobban megfizesse: bizonyos mértékben részt juttasson neki az aranyesőből.»¹ Ugyanígy joggal írhatta a mun-

¹ W. Sombart: Sozialismus und soziale Bewegung. VII. Aufl. 218—19. old.

kásmozgalom jeles magyar monográfusa, hogy a kapitalisztikus fejlődésében még Nagybritanniát is túlszárnyaló Egyesült-Államokban 2¹/₂ milliónál több rendszeresen szervezett munkást, ellenben a nagy mértékben revideált marxizmusnak is csak első csiráit találhatjuk. Sőt hogy arra az államra, amelynek fejlődése bizonyos mértékben Marx jóslatait a kapitalizmus központosító és óriási tőkéket felhalmozó irányzatáról a leghívebben igazolta, eddigelé viszont olyaténképen lehetett rámutatni, hogy munkásságának akár fokozatos, akár relatív elnyomorodásáról és forradalmi elkeseredéséről még csak szó sem lehet. Ugyane kutató az amerikai munkásmozgalom alakulására vonatkozó pragmatikus fejtegetések során a következőket mondja: *«A legfőbb oka annak, hogy az amerikai munkásság teljesen beilleszkedett a kapitalisztikus társadalmi rendbe, az a lehetőség volt, hogy szakszervezetei segítségével abban is kényelmes kispolgári jólétet és családi boldogságot tudott magának biztosítani. Sőt kétségtelen az is, hogy a nemzeti jövedelemben való részessége és így életszínvonala a legújabb időkig folytonosan emelkedő irányzatot követett. A hatvanas évek óta az ipari tőke akkumulációja halatlan méreteket öltött. Az 1900. évi census szerint 983.486,500 dollár volt csak a «Manufactures» fogalma alá eső iparágakban befektetve. A nemzeti vagyon e rengeteg gyarapodása megadta tehát a reális lehetőségeket arra is, hogy az ipari bér-munkásság életmódja emelkedjék.»*¹ Az idézett

¹ Ferenczi Imre: A munkások szervezkedése. (Grill.) 256. és 258. old. Az amerikai szocialista párt-

szerző ehhez azt fűzi hozzá, hogy Amerikának óriási szabad földje szívta fel a munkáskínálat nagy részét. Azonban a városi lakosság lélekszáma az Egyesült-Államokban száz év alatt (1790—1890) kereken 130,000-ról 18 millióra, vagyis több mint *százharmincszorosra*, az egész lakosság lélekszáma ellenben ugyanez idő alatt kereken 4 millióról 62 millióra, tehát csak körülbelül *tizenhatszorosra* emelkedett, ami amellet szól, hogy a szabad föld felszívó hatását alaposan el-
lensúlyozta az ipari városok vonzóereje.

2. Növekvő nyomor.

A kapitalista berendezkedés a fejlett ipari termelés függvénye. Azokban az államokban, amelyekben a társadalmi termelés súlypontja a mezőgazdaságra esik, a kapitalista ipar gyermekcipőben jár: ezek az államok gazdaságilag átmeneti állapotban vannak a feudalizmus és a kapitalizmus életformái között. Ezek a közösségek a par excellence kapitalista államok mellett szegényeknek nevezhetők, azért, mert a nemzeti jövedelem úgyszólván egyetlen társadalmi osztálynak, a földbirtokosok osztályának jut. A városokba özönlő népeiséget a csekély ipari tőke még magas kivándorlási százalék mellett sem képes munkával ellátni. Roppant ipari tartaléksereg keletkezik és nyomása a munkabéreket állandóan a Ricardo-

nak ma 17,000 tagja van (l'Humanité, júl. 21.), a szakszervezeti szövetségnek pedig — amely tudvalevőleg kilépett a túl-autoritativnek és túl-radikálisnak talált amsterdami Internacionáléból — 4 ½ millió! (American Federationist, július.)

féle munkabéértörvény színvonalán tartja. Ezen az állapoton a munkásság szakszervezetei sem segíthetnek, azokból az okokból, melyeket már fentebb megjelöltünk. Ezért ezek a természetes céljaikban tehetetlen szervezetek voltaképpen politikai, agitatorius célokat szolgálnak: az osztályellentétek kiélezését és a forradalmi osztályharc szervezését. Az egyezkedés józan és békés eszközei helyett állandóan a *sztrájk* kétélű fegyverét forgatják a társadalom feje fölött.

Természetes, hogy ilyen körülmények között a munkásság nyomorult, züllött, lázongó kedélyű és telítve van forradalmi illuziókkal. Állandóan fenyegető zúgására az uralkodó osztályok úgy felelnek, ahogy tudnak: a proletáriátust nem bocsátják be «az alkotmány sáncaiba» és fegyveres erejükre támaszkodva, jól szervezett, drákói szellemű közigazgatással tartják kordában. Az ilyen társadalom nyugalma sohasem teljes, de védelme biztosítva van.

Ha már most politikai vagy gazdasági katasztrófák vagy csak kedvezőtlen viszonyok következtében is, az ily társadalom gyöngén halmozott gazdagsága megsemmisül vagy akár csak fokozatosan csökken: csakhamar meginog az organizáció. A modern centralizált nemzeti állam materiális támasza a tőke, morális támasza a hivatalnok-középosztály. Azonban ott, ahol az államfenntartó tőke meginog, csődbe jut a hivatalnok középosztály is, amely viszont az állam jóvedelméből tartatik fenn. Ama civilizáció ellen, melyhez a legerősebb lelki kötelékek fűzik, felázadni sohasem fog, de védelmére már nem áldozza fel magát föltétlenül, ha nem érzi többé a

közösség fenntartó támogatását. Ezzel már tehát a társas organizáció két nagy pillére ki van döntve.

Természetes, hogy a tőkék válsága a munkás-ság helyzetét ismét csak rontani fogja az ipar-cikkek és ezzel együtt az élelmiszerek árainak párhuzamos növekedése révén, mely minden eset-leges kierőszakolt munkabéremelést híven nyo-mon követ. (Ha a nemzetközi forgalomban bár-mely okból beállott gátolódás a nemzetközi ver-senyt kizárja vagy csak csökkenti is, a helyzet természetesen még sokkal súlyosabb.) A lét és nem lét mesgyéjén, az elkeseredés termékeny talajában vadul búrjándzik fel az agitáció és a helyzet reménytelensége a legveszedelmesebb tö-megpszichózist hozza létre.

Nyugodt időkben, a hétköznapok kicsinyes gondjai között, amikor mindenki tisztán látja egyéni érdekeit és többé-kevésbé megtalálhatja az utat, mely közeli céljai felé vihet: az egyesek élete csupa zárt mikrokozmosz. Tömeghatás ily időkben csak akkor keletkezik, ha a sajtó együt-tes, célzatos nyomása alatt valamely kérdésben úgynevezett *közvélemény* alakul ki vagy ha az egyesek valamely alkalomból fizikai tömegekbe tömörülnek. Másként van ez nehéz, kritikus idők-ben, amikor a közösség általános válsága minden egyes lélekben otthagyja a maga tükröződését és amikor az egyesek apró életérdekeikkel kátyuba kerülnek. Ilyenkor a tehetetlenség rémülete az összesek lelkében ugyanazt a lázas lelkiállapotot hozza létre: «pszichikai tömegek» (Le Bon) ke-letkeznek, melyeknek hangulata époly ösztönő-sen vulkanikus, mintha valóban testileg is egyet-len tömegegységben volnának együtt.

E tömegpszichózis egyre fenyegetőbb formákat ölt és gyengeségük tudatában mindegyre nő az uralkodó osztályok rémülete. «A bourgeoisie fél — írja egyhelyt Garofalo. Határozatlanul kapkod és engedmények árán remél menekülni, feledve, hogy ez a legsztelenebb politika és a határozatlanság, a megalkuvás, a vágy mindenkit kielégíteni: mind oly jellemhiba, amit a világ — örökké igazságtalanul — mindig könyörtelen büntetéssel torolt meg, jobban, mint valódi bűnöket.»¹ *Lassalle* hasonló reflexiókat fűz a 48-iki német forradalom eseményeihez: «A rendőrség hatalma megszűnt, a nép előzönlötte az utcákat és tereket... A bourgeoisie... azt a félelmet, mely akkor megreszkettette, még ma sem felejtette el és ez a félelem teszi még ma is alkalmatlanná arra, hogy politikai harcokban megállja a helyét.»² A társas organizáció ekkor már csak erőtlen formák szövevénye, mert nem tölti meg többé pozitív tartalommal az életerőnek eleven öntudata. *Megbomlik a fegyelem, mert annak az ereje a parancsolás szilárdságán múlik.* És mikor a fegyelem bomlása sárbarántja a közösség fenntartó tekintélyeit — aki nem tud parancsolni, annak nincs tekintélye és fegyelem csak ott van, ahol valamely tekintélynek engedelmeskednek — ugyanekkor megy végbe az a leírt folyamat, mely pszichikai tömegeket hoz létre. Már pedig a tömeg a gyöngye tekintéllyel szemben mindig vérszemet kap³ és csakhamar megindul a végső

¹ L. Psych. du Socialisme. 61. old.

² Die Arbeiter und die Wissenschaft.

³ A tömegek lélektana. 47. old.

támadás a polgári társadalom roskadozó erődjei ellen . . .

Az utóbb vázolt folyamat mellett valóban pontosan bekövetkezik a jósolt «Verelendung» és ezért ily viszonyok közt a proletároknak valóban «nincs mit veszteniök». Ám «nyerhetnek-e egy egész világot?»

Fentebb már egyhelyt kimutattuk, hogy Marx és Engels a kapitalizmus összeomlását attól várták, hogy a «termelő erők *feszereje* széttépi azokat a kötelékeket, melyekkel a tőkés termelőmód le-szorítja», mert a «polgári viszonyok nem eléggé tágak a maguk termelte *gazdaság* befogadására.» Szabó Ervin szerint «a szocializmus csak akkor valósítható meg, ha a munka produktivitása oly fokot ért el, amely fölöslegessé teszi a kemény munkakényszert és ha az üzemek oly formákat öltöttek, amelyek megfelelnek a szocializált termelési processzusnak. Az ipari bourgeoisie feladata, hogy a termelés ezt a fokot elérje. *A szocializmus útja a bourgeois régime-en visz keresztül.* Ezért azt kell mondani: *ha nincs kapitalizmus, nincs szocializmus.*»¹ Lenin hasonlóképen nyilatkozik: «A szocializmus a tömegek tudatos előhaladását kívánja a kapitalizmushoz viszonyítva magasabb munkaproduktivitás felé és pedig *a kapitalizmus eredményei alapján.*»² Ezért írta az öreg Engels, hogy «csak a termelési erők fejlődésének egy bizonyos — sőt a mi viszonyainkhoz képest igen magas — fokán lesz lehetséges a

¹ Szindikalizmus és szociáldemokrácia. II. szakasz.

² A szovjethatalom legközelebbi feladatai: A harc új fázisa.

termelést oly mértékben fokozni, hogy az osztálykülönbségek eltörlése valódi haladást fog jelenteni, hogy valóban tartós lesz, anélkül, hogy a társadalmi termelés megakadását vagy hanyatlását vonná maga után.»¹

Ezekhez a szavakhoz alig kell valamit hozzátennünk. Ott, ahol kapitalizmus nem volt vagy alig volt és ezért nem lehettek *eredményei*; ahol a csekély tőkehalmozat áldatlan viszonyok között morzsolódott fel és ezért nincs is semmi *feszereje*; ahol a néhány elszórt nagyüzem korántsem hozhatta létre «a formákat, melyek megfelelnek a szocializált termelési processzusnak»; ahol a társadalom végzetesen élére állított létproblémája nagyon is szükségessé teszi «a kemény munkakényszert»: ott — teljesen eltekintve a lelki akadályoktól, melyeket más összefüggésben soroltunk fel, pusztán a tárgyi feltételek teljes hiánya folytán is — álmodni sem lehet szocializmusról, mert ily körülmények között gazdagság és jólét helyett csak nyomort és éhséget lehetne «szocializálni.» Ily körülmények között az «osztályellentétek eltörlése» valóban csak «a termelés megakadását vagy hanyatlását» és ezzel újabb konvulziókat vonna maga után. Magasabb integráció helyett dezintegráció, észszerűbb organizáció helyett dezorganizáció, gondosan összehangolt funkcionális társasélet helyett anarchia volna ily viszonyok között a proletárforradalom következménye és az őskommunizmus helyett csak az ősbárbarság térne vissza . . .

*

¹ Soziales aus Russland. Idézi Mössmer, id. m. 300. old.

A marxizmus tudományos jóslata tehát semmi körülmények között sem állhatja meg helyét. A kapitalizmus történeti tendenciái nem hordhatnak méhükben oly proletár forradalmat, melyből a kollektív termelésen alapuló piactalan társadalmi rend sarjadhatna ki, mert e folyamatnak oly lelki, gazdasági és hatalmi feltételei vannak, melyek egymásnak kölcsönösen ellentmondanak. Nevezetesen:

1. A forradalomnak általában és a proletariátus forradalmának különösen oly lelki feltételei vannak, melyek a piactalan társadalmi rend megvalósítását és általában minden intézményes rend fenntartását eleve lehetetlenné teszik.

2. «A szocializmus — mondja Kautsky — vagyis az általános jólét, a modern kulturán belül, csak a termelő erők hatalmas kifejtésével válik lehetővé, ami a kapitalizmussal jár, azzal az óriási gazdagsággal, amelyet megteremt.»¹ Ám a szocializmust állítólag megteremtő proletárforradalom lelki és hatalmi feltételeit csakis a kapitalizmus gazdasági összeomlása és ezzel minden gazdagság szétfoslása hozhatja létre.²

¹ A proletárság diktaturája. 61. old.

² 1905-ben még Lenin is elismerte, hogy a szocialista berendezkedés megvalósításának különböző alanyi és tárgyi feltételei vannak. (Lásd Landau—Aldanov: Lénine. 35. old.) Tudjuk, hogy utóbb gyökeresen szakított e felfogásával, midőn demagóg ösztöne figyelmeztette arra, hogy e feltételek ellentmondanak egymásnak.

HARMADIK RÉSZ.

AZ ÉLET.

I. FEJEZET.

A neomarxizmus «ideológiái».

1. Az opportunizmus álarcai: realizmus és szimbolizmus.

Kimutattuk, hogy a társadalmi fejlődés eredeti, Marx-féle képletében egymásnak ellentmondó feltevések vannak, miért is annak megvalósulása eleve lehetetlen. A való élet tapasztalatai ezzel egybevágóak. Mindezideig nem volt oly pillanat, melyben a fejlődés a Marx-féle feltevések keretei között mozgott volna. Ennek megfelelően a marxizmus elméletei a fejlődés valóságos átmet-szeteihez képest, különbözőképen módosultak: azaz valóban a szó marxisztikus értelmében vett ideológiáknak bizonyultak, melyek a munkásmoz-galom gyakorlati követelményeiből merítették érveiket.

Láttuk, hogy Marx a maga eredeti formuláját a tőkék növekvő koncentrációjának és a munkás-ság növekvő elnyomódásának két pillérére épít-tette fel. Az élet rohanó árja kiméretlenül ki-döntötte mind e két pillért. Egyfelől a fejlődés

folyamán nemhogy fogyott volna, hanem egyenesen növekedett a kistőkék és középtőkék száma, ami másfelől viszont éppen azt jelenti, hogy a munkásság növekvő elnyomorodás helyett mindinkább javítja helyzetét, mert hiszen az új kistőkések éppen a munkásság soraiból kerülnek ki. A munkásság társadalmi mozgalma mégis egyre növekvő arányokat öltött és pedig éppen a Marx-féle tendenciák ilyen sugártörése következtében. Mert amily mértékben erősödtek anyagilag a munkásság egyes rétegei, ugyanoly mértékben erősödtek szellemileg és erkölcsileg is: következőleg immár öntudatos gazdasági és politikai szervezkedésük révén, a közélet pozitív erőtenyezőivé váltak. Az így megizmosodott munkásságnak immár reális közvetlen céljai lehettek, jól láthatta, hogy a polgári társadalom aktuális viszonyai között erőteljes szervezkedéssel mit érhet el: természetes tehát, hogy ezeket az eredményeket el is akarta érni és többé nem adhatta át magát utópikus ábrándoknak. A marxizmus eredeti elveit tehát módosítani kellett, mert a munkásság vitális érdekei a változott viszonyok között azt kívánták, hogy az uralkodó osztályoktól mennél több *engedményt* csikarjon ki és ezáltal egyre javítva helyzetét, a polgári társadalom keretei között elérhető legkedvezőbb viszonyok közé juthasson: tehát fokozatosan eltörülje a polgári társadalomnak azt a benső ellentmondását, melyet a nemzeti jövedelem aránytalan eloszlása fejez ki. Marx ellenben éppen ennek az ellentmondásnak fokozásától várta a forradalmat és ezzel a megváltást; ezért az ő szellemében hibás és megvetendő «kispolgári politika» lett volna az osztályellentéteket tompító és

eltörő fokozatos haladásra törekedni. A marxistáknak ennél fogva csak két útjuk lehetett: megtagadni vagy megreformálni a marxizmust.

Az első alternatívát valósította meg az a mozgalom, amely *revizionizmus* néven ismeretes és mely abból a belátásból indulva ki, hogy a statisztika számai semmit sem akarnak tudni a Marx-féle «tendenciák» megvalósulásáról, az alapelvek revízióján át a taktika revíziójához fogott. «Mindinkább nyilvánvaló — írta zászlóbontó művében e mozgalom vezére — hogy számolnunk kell a jelenlegi társadalmi rend hosszabb élettartamával, és nagyobb ruganyosságával, azért ennek megfelelően kell harci taktikánkat megállapítani.»¹ Az osztályhatárok és osztályellentétek korántsem oly élesek, mint azt a marxizmus feltüntetni igyekszik: a valóságban az osztályok egymásba folynak és az ellentétek állandóan enyhülnek, mert a munkásosztály nem a züllés, hanem az emelkedés útján halad. Ezért nem forradalomra, hanem reális életcélok megvalósítására kell törekednie a munkásmozgalomnak: következőleg *maga a mozgalom a fontos és nem ügynevezett végcélja*. A helyes taktika az adott viszonyok között elérhető legnagyobb eredményre törekszik: útja *kompromisszumokon* visz át. Politikai tekintetben progresszív önkormányzati demokráciára és jó munkásvédő törvényhozásra kell törekedni.

Bár *Bernstein* ezek szerint a valóságban tökéletesen elrugaszzkodott mesterének, Marxnak, dog-

¹ Eduard Bernstein: Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. (Bevezetés.)

máitól, mint aktiv munkásvezér nem mondhatott le azokról az agitatórius erőkről, melyeket a szocialista-paradicsom utópiája adott a munkásmozgalomnak. Bernstein ezért minden eretneksége mellett is meglepő módon odakonkludál, hogy Marx jóslata mégis be fog következni, ha nem is gazdasági összeomlás, hanem a fejlődő és erősödő munkásság belátásának és céltudatos cselekvésének folyamanyaként. Megmentvén így a veszett fejsze nyelét, Bernstein bizonyára abban a hitben ringatta magát, hogy felfogásának feltétlenül diadalt kell aratnia a szociáldemokrata pártban, amelyet az események dinamikája minden elmélet nélkül is szükségkép arra az útra terelt, amelyet Bernstein felfogása mint egyedül helyeset, elméletileg iparkodott igazolni.

A párt azonban nem követhette Bernsteint, ha nem akart lemondani az úgynevezett «tudományos szocializmus» prestizséről, amely — mint a vezérek nyilván átlátták — a közfelfogás adott evolucionisztikus irányzata mellett a marxizmus térfoglalásának kétségkívül egyik legerősebb biztosítóka kellett, hogy legyen. Mert tagadhatatlanul helyesen látott *Oppenheimer*, mikor rámutatott arra, hogy Bernstein felfogása révén az úgynevezett «tudomány» szerencsésen visszafejlődött utópiává.¹ A pártnak tehát oly elméletre volt

¹ F. Oppenheimer. Id. m. 152. old. «Wenn die sozialistische Gesellschaftsordnung einer fernen Zukunft nicht mehr als das Resultat einer ehernen kausalen Notwendigkeit, sondern als das Ziel bewusster menschlicher Zwecksetzungen hingestellt wird, so ist eben damit die wissenschaftliche Basis geopfert.»

szüksége, mely az állítólag tudományos biztonsággal bekövetkezendő, megváltó forradalom délibábjának épségben tartása mellett igazolja a megalkuvás taktikáját, melyet az élet realitásai szükségszerűen írtak elő. Rá kellett tehát térni a másik útra: megreformálni a marxizmust. E feladatra *Karl Kautsky* vállalkozott, aki Bernsteinnel hosszú időn át vívott elkeseredett polémiákban rakta le alapjait elméletének, melyet a következőkben foglalhatunk össze:

Nem áll helyt az az állítás, hogy a kapitalizmus útjának tendenciái nem követik Marx horoszkopját. A koncentráció ténye változatlanul fennáll mind az iparban, mind a mezőgazdaságban, ami pedig a «*Verelendung*» kérdését illeti, annak sorsa voltaképpen a *nyomor* szó értelmezésétől függ. Ők — t. i. a marxisták — a proletariátus felszabadulását nem növekvő nyomorától, hanem növekvő erejétől várják és ezért úgy vélik, hogy a kérdésnek a szokásos módon való hánytorgatása voltaképp értelmetlen. A valóságban e kérdés a növekvő kizsákmányolás kérdése. Már pedig a kizsákmányolás növekedése statisztikai tény, melyet például az angol ipari statisztika is igazol, amelyből kitűnik, hogy a nem bérekből származó nemzeti jövedelem gyorsabban növekszik, mint a munkabér (ezt *Kautsky* egy kissé célzatos árnyalással úgy fejezi ki, hogy a munkabérek mind kisebb részét teszik a nemzeti jövedelemnek).¹ Ami végül a forradalom tényét illeti, az nem áll ellenében a fejlődés organikus folyamatával. A mar-

¹ Figyelemreméltó, hogy e fogalmazásban a «csökkenő bérjutalék» *Rodbertus*-féle törvényére ismerünk rá.

xizmus elméletében a forradalom nem erőszakos felforgatást jelent. A marxizmus forradalomról akkor beszél, ha valamely osztály, amely addig gazdaságilag és politikailag elnyomott volt, meghódítván a politikai hatalmat, a saját érdekében azt szükségszerűen arra használja, hogy az egész jogi és politikai felső építményt többé-kevésbé gyorsan átalakítsa. Ha tehát a munkásság, amely gazdasági és politikai szervezetei révén a közéletnek egyre jelentékenyebb erőtenyezőjévé válik, ezen az úton esetleg tökéletesen legális formák között jut is az államhatalom birtokába és ezzel a hatalommal a jellemzett módon él: a társadalom életében ezáltal beálló változás *forradalom* következménye.

Nem nehéz átlátni, hogy Kautsky elmélete a Bernsteinétől egy lényeges pontban sem különbözik. Az orthodoxia látszatát eléggé átlátszó rabulisztikával kelti fel. Hogy a vitatott pontokat sorra vegyük, lássuk mindenekelőtt az úgynevezett koncentráció problémáját. Kautsky nevet azon az antimarxista érvelésen, amely a koncentráció tendenciáját a még nagy számban meglevő, sőt szaporodó kisüzemekre való hivatkozással, tagadja. «A szocializmusra való érettség — úgy mond — nem a még fennálló kisüzemek, hanem a már fennálló nagyüzemek szerint alakul.»¹ és diadalmasan hivatkozik a statisztikára, mely a nagyüzemek számának növekedésére mutat. Ám az úgynevezett koncentráció korántsem jelenti a nagyüzemek számának növekedését, ellenben igenis kell, hogy jelentse a kisüzemek számának

¹ A szociális forradalom. II. 5.

csökkenését, mert a szocializálás gazdasági és hatalmi lehetőségei nagyrésztben épen azon múlnak, hogy a kisüzem tulajdonosa, a kispolgár, eltűnik-e a társadalom életéből. Ezért a nagyüzemek statisztikája semmi tájékoztatást nem nyújthat a tőkék koncentrációjának kérdésében, amely egyébként többnyire a nagyüzemek intenzív és nem extenzív gyarapodását, tehát számuknak inkább csökkenését, mint növekedését vonja maga után, mint arra Kautsky ép idézett munkájában maga is ismételten rámutat. Kautsky fenti szavai tehát csak a kérdés elködösítésére jók.¹

Az elnyomorodás problémája fölött Kautsky — mint láttuk — napirendre tér, ami nyilván annak beismerése, hogy a növekvő elnyomorodás tendenciáját bebizonyítani nem képes. Ezért egy segédkonstrukcióval él: a növekvő kizsákmányolás jelzőszavát illeszti a növekvő elnyomorodás Marx-féle formulája helyére. Elvben nem volna ellenvetésünk a kérdésnek ilyen beállítása ellen, mert véleményünk szerint helyes értelmezésben e két formula csakugyan azonos. A munkás kizsákmányol-

¹ Ami a mezőgazdasági koncentráció kérdését illeti, azt, úgy véljük, Kautsky maga sem vette soha túlságosan komolyan. Már az «Agrarfrage»-ban elismerte, hogy «a szociáldemokrácia csalatkozott a mezőgazdasági fejlődéshez fűzött várakozásaiban, mert kénytelen volt belátni, hogy a mezőgazdaságban a kisüzem koránt sincs a gyors elpusztulás útján és hogy a nagy mezőgazdasági üzemek csak lassan nyernek tért, sőt helyenkint visszaesnek». Ugyanígy ír «A proletárság diktaturája» című füzetében (65. old.). Kautsky agrárelméletének kimerítő bírálatát lásd egyébként Oppenheimernél, id. m. VIII. fejezet. (Kautsky als Agrartheoretiker.)

tatásáról csak akkor lehet szó, ha megállapítható, hogy a tényleges munkabér nem áll arányban a munkateljesítménnyel; növekvő kizsákmányolás ehhez képest ennek az aránytalanságnak növekedését, ez pedig vagy a munkás közvetlen fizikai elnyomorodását vagy életszínvonalának kényszerű leszállítását jelentené. Növekvő kizsákmányolás tehát valóban növekvő elnyomorodásra vezet. Kautskynál azonban *kizsákmányolás* mást jelent, mert annak tényét ő pusztán azzal igyekszik bizonyítani, hogy «a polgári életszínvonal gyorsabban emelkedik, mint a proletárságé».¹ Az utóbbi mondatban kifejezetten benne van annak az elismerése, hogy a proletárság életszínvonala általában szintén emelkedik. Kautsky tehát a kizsákmányolás növekedését abban látja, hogy a munkás igényei gyorsabban nőnek, mint életszínvonala és ezért fel kell háborodnia az aránytalanul nagy jólétben élő polgári osztály ellen. Ha tehát a Marx-féle következtetésben a növekvő elnyomorodás formuláját a növekvő kizsákmányolás formulájával kívánjuk helyettesíteni, ezt megtehetjük, mert a kauzális nexus fennáll; de ha a kizsákmányolás fogalmát Kautsky nyomán határozzuk meg, az okoskodás a *quaternio terminorum* hibájába esik, mert Kautsky érvelése voltaképpen a munkásnak nem növekvő kizsákmányoltatását, hanem csak növekvő irigykedését bizonyíthatná. De még ezt sem bizonyítja be, mert nyilvánvalóan igaza van Bernsteinnek, hogy a munkás voltaképpen csak akkor érez kizsákmányoltatást, ha rendes bérért rendkívüli teljesít-

¹ A szociális forradalom. I. 46.

ményt kívánnak tőle, vagy ha átlagos munkateljesítményét rendkívül rosszul fizetik meg. Ha elég bért kap arra, hogy osztálya hagyományos életigényei szerint tisztességesen megélhessen, meglehetősen közömbös neki, hogy ez a bér mily arányban áll munkaterméke árával és munkaadójának növekvő gazdagságát egészen jogosnak tartja.¹ Azt hisszük, hogy Kautsky nem nagyon jó szolgálatot tett a munkásosztálynak, mikor annak lelki világáról ily kedvezőtlen képet igyekezett festeni. Bernstein felfogása emberibb, mert kétségtelen, hogy egy igaz embernek sohasem a más szerencséje, hanem legfeljebb a saját szerencsétlensége fáj. Kautsky, a munkásvezér, megtagadja munkásaitól a *boni viri praesumptio*t: ám tegye, de nekünk nincs erre semmi okunk.² Az az aránytalanság, mely a munkabér és a tőkejövedelem között fennáll, véleményünk szerint, csakis akkor szúr szemet a munkásnak, ha saját helyzete nyomasztó. Marx erre az igazságra építette fel következtetéseit, Kautsky azonban, aki — mint látuk — a növekvő elnyomorodás formulájával szakított, a növekvő felháborodást sem bizonyíthatja be.

Az utóbb mondottakból természetesen következik, hogy Kautskynak a forradalomról is másként kell vélekednie, mint Marxnak. Marxnál a forradalom a nyomor felháborodásából keletkezik. Kautsky távlatában, ahonnan a nyomor

¹ Bernstein: Das realistische und das ideologische Moment im Socialismus. II. (Zur Th. u. G. d. Socialismus.)

² *Praesumptio boni viri*: A «jóság» vélelme.

hiányzik, a forradalomnak sincsen helye. Ám tudjuk, hogy az úgynevezett tudományos szocializmus lényege az a jóslat, amely a szükségszerű forradalomról szól. Kautskynak pedig más okból is nagyon értékesnek látszik a forradalom eszméje. «A proletárság erkölce — úgymond — a maga forradalmi törekvéseiből folyik. Ez erősíti és nemesíti meg. A forradalom eszméje vitte végbe a proletárságnak súlyos lealázottságából való azt a csodálatos felemelkedését, amely a XIX. század második felének legcsodálatosabb eredménye.» Ezért Kautsky elméletében benne maradt a forradalom, de csak mint szókép, mint *szimbolum*. «Mindenki forradalmár — úgymond — aki arra törekszik, hogy egy eddig elnyomott osztály *meghódítsa* az államhatalmat. Ezt a jellegét nem veszi el, ha ezt a meghódítást előkészíteni és siettetni akarja olyan társadalmi *reformokkal*, melyeket az uralkodó osztályoktól kikényszeríteni igyekszik.»¹ Ime, a reform és forradalom képtelen szinthezise! Amikor tehát Kautsky állítja és Bernstein tagadja a forradalmat, voltaképp mindkettő egy véleményen van. Kettőjük közt csak a szóhasználatban van különbség, amennyiben Bernsteinnél a forradalom nemcsak a *változás*, hanem a *formák* kérdése is — ami a szó szokásos használatának megfelel — Kautskynál pedig pusztán hatalmi változást jelent, tekintet nélkül a formákra, melyek között az végbemegy, ami nyilvánvalóan a szokásostól eltérő szóhasználat.²

¹ A szociális forradalom. I. 93. old. és 14. old.

² Hogy a marxista-irodalomban mennyire csak szó a forradalom, azt jellemző módon bizonyítja a következő: A francia Parti Socialiste 1919-ben tar-

Ha tehát Kautsky orthodox marxista, akkor Luther orthodox római katolikus. Az a munka, amit ő végzett, épp oly revíziója a marxizmusnak, akár a Bernsteiné. Kautskynál a Verelen-

tott kongresszusán ily határozatot hozott: «A P. S. a szörnyű tanulságok hatása alatt megszilárdult meggyőződéssel határozottabban, mint valaha, kijelenti, hogy törekvéseinek végső célja a szociális forradalom. A szociális forradalom sem többet, sem kevesebbet nem jelent, mint a termelés, csere és fogyasztás kollektivistá rendszerének megvalósítását, a tőkés magántulajdonra alapított jelenlegi gazdasági rendszer helyébe, amely a történelem immár lezajlott korszakának felel meg. Csak a jövő fogja megmutatni, hogy miként megy végbe ez az átalakulás, amely maga a forradalom: a törvényes hatalmak átszarmazása útján-e, az általános választójog nyomása alatt, vagy pedig a szervezett proletariátus erőszakos fellépése révén.» (Programme d'Action du Parti Socialiste.) Léon Blum így kommentálja e dodonai ígéket: «Ha e hipotézisek közül, amelyeket mérlegelnünk kellett, az első válik valóra — bár az a kevésbbé valószínű — ha tehát a proletariátus legális utódlás útján jut hatalomra, úgy hogy a szocialisták bizonyos körülmények között országuk parlamentjében a mandátumok többségét meghódítják és akkor módokjában lesz megvalósítani azt, ami voltaképpen a forradalom, vagyis az állam és a tulajdonjog gyökeres transzformációját, — nos, törvényes származása, törvényes jellege dacára mégis csak forradalom lesz ez a transzformáció!» (Commentaires sur le Programme d'Action du Parti Socialiste.) Ad analogiam: azt is lehetne mondani, hogy ha egy király «legális utódlás útján jut hatalomra» és ezt a hatalmat ama jogkörben érvényesíti, amelyet neki az alkotmány biztosít: cselekménye forradalom. Ha vasárnap után hétfő következik, az nyilván forradalmi jelenség, valamint az is, ha valaki elfogyaszt egy almát, melyet megvásárol: hiszen az előbbi gazdája nem fogyasztotta el. (V. ö. az 52. old. jegyzetével.)

dung formulája helyére — mint láttuk — a csökkenő bérjutalék Rodbertus-féle törvénye lép; a proletárforradalom hatásos szceneriáját pedig egy győzelmes követválasztás fakó kulisszái helyettesítik. A marxizmus dübörgő jelszavai Kautsky írásaiban szimbolumokká szellemülnek át. De nem hallgathatjuk el, hogy veszedelmes mutatóványoknak tartjuk e szellemes szójátékokat. Az egyszerű munkásember — akinek Kautsky írásai voltaképp szánva vannak — aligha fogja fel az elméleti disztinkciót, mely a Marx-féle és Kautsky-féle fogalmakat egymástól elhatárolja és ezért a felforgatás nagy doctrinair-jének diadalmas igazolását fogja látni ott, ahol csak kispolgári opportunizmus húzódik meg a revolucionizmus oroszánbőrében.¹

Fentebb rámutattunk arra, hogy gazdagodó társadalomban nincsen talaja forradalmi romantikának. A szociális mozgalom története pontosan igazolja e tételünket. Amint a kapitalizmus Európa ipari államaiban, a XIX. század második felében hiperbolikus lendületet vett, a munkásság gazdasági és politikai mozgalma mindinkább le-tért a marxizmus forradalmi vágányairól és bizonyos progresszív opportunizmus formáit vette fel.

¹ Georges Sorel, akit alig lehetne «polgári előítéletekkel vádolni, egy helyt így ír: «Azok, akik forradalmi beszédeket intéznek a néphez, szigorú őszinteségi öncenzurának vessék alá a magukat, mert a munkások minden szót betű szerint értelmeznek és nem érik fel ésszel a szimbolikus fordulatokat». (Réflections sur la Violence. 483. old.) Vajjon Kautsky tisztában van-e ezzel? Hisszük, hogy nem, mert nagyon elítéli azt az erőszakot, melynek előidézésében pedig nem egészen ártatlan.

Az ismertetett Bernstein- és Kautsky-féle kísérletek, mint láttuk, épen azt a célt tűzték maguk elé, hogy ezt a megváltozott taktikát valamiképp összhangba hozzák a marxizmus dogmaival. Meggyőződünk róla, hogy e kísérletek nem sikerültek; ám a munkáspártok beérték félsikerrel is és mialatt nem szüntek meg tovább ropogtatni a marxizmus forradalmi frazeológiáját: itt Bernsteinnel, amott Kautskyval békésen talpaltak tovább a reálpolitika bevált ösvényén. «Mi, a forradalmárok, a felforgatók sokkal jobban boldogulunk a törvényes eszközökkel, mint a törvénytelenekkel és a felforgatással», — írta az öreg Engels a «Klassenkämpfe» nevezetes előszavában és e vallomás jellemzi legjobban a munkásmozgalom roppant pálfordulását.

2. Forradalmi árnyalatok: *romanticizmus és politicizmus.*

Akadtak azonban a marxizmus hívei között olyanok is — különösen a hevesebb latin vér országaiban — akiknek drágábbak voltak az illúzióik, mint a realitások, akik többre becsülték álmaikat a mindennapi kenyérnél. Ezek felháborodva vették észre, hogy az opportunizmus politikája mind távolabb és távolabb viszi a munkásmozgalmat attól a forradalomtól, amelynek az új társadalmi rend megteremtése lett volna hivatása. Ezek a férfiak tehát szembefordultak a Kautsky—Bernstein-féle neomarxizmussal és rámutatván arra, hogy a hivatalos szociáldemokrácia voltaképpen meghamisítja a marxizmust, azt hirdették, hogy vissza kell térni Marx eredeti

tanaihoz és azokból új forradalmi lendületet meríteni. Ezért újból tanulmányozni kezdték Marxot és az igazi forradalmár-munkáspolitikai gyakorlatára irányadó útmutatást kerestek műveiben. Ám Marx írásai tudvalevőleg gyakorlati útmutatásokban igen szegények; ami természetes is, hiszen ő objektív fejlődési folyamat szükségzerű folyamánként képzelte el a proletáriátus forradalmát és ennél fogva nem adhatott útmutatást a cselekvésre, mert azt ama tárgyilagos folyamat által szükségkép meghatározottnak kellett gondolnia. A marxizmus e felfrissítőinek tehát be kellett érniök Marx ama mondatával, amely szerint a kapitalista termelési folyamat mechanizmusa maga iskolázza, egyesíti és szervezi a munkásosztályt. E sovány útmutatás kiegészítésére az élethez kellett fordulniok és úgy hitték, hogy az élet meg is adta a keresett választ. Arra a meggyőződésre jutottak, hogy a szakszervezet (szindikátus) és ennek harci eszköze, a sztrájk lesz amaz archimedeszi pont, ahonnan a kapitalista világot sarkaiból ki fogják fordítani.

Ezek az újítók — úgynevezett szindikalisták — úgy vélekednek, hogy a szakszervezeti organizáció lesz az eljövendő szocialista társadalom csontrendszere. A szakszervezetek összetevődése demokratikus, sommásan adminisztrált, mindentudó és mindenható nagy központi testületekbe: állítólag ez volna a képzelt munkásállamnak legtermészetesebb szerkezete. A szakszervezet továbbá állítólag didaktikus hatásával is sikeresen készíti elő a munkásságot jövőbeni szervező és irányító hivatására. «A szakszervezetekben — így ír Enrico Leone — új alapon fejlődik ki a termelési

folyamat vezetésére való képesség és a műszaki-politikai routine.» A kapitalista társadalom felborításának harcok munkáját pedig a felfogás szerint az általános sztrájk fogja elvégezni, a munkásság kezébe juttatván a politikai hatalmat. A szindikalisták ezért örökös sztrájkokkal folytonosan ébrentartani és éleszteni kívánják a munkásság harci tüzét és edzeni fegyelmét. Következésképpen az osztályellentétek fokozására és kiélezésére törekednek és tiltakoznak minden kompromisszum és minden reformpolitika ellen, mint amely csak az osztályellentétek tompítására, a harci kedv lelohasztására és ezzel — úgy mondják — az egész munkásmozgalom elposványosítására alkalmas.

Nem lehet tagadni, hogy a szindikalizmus romantikus elmélete következetesebb és tetszetősebb, mint a Kautsky-féle csűrés-csavarás. Ám kétségkívül alapvető tévedéseken épült fel. A szakszervezet és a sztrájk sem nem forradalmi, sem nem romantikus alakulatok: a létért való küzdelem követelményei teremtették meg mindkettőt, szorosán hozzáalkalmazva a tőkés társadalom életviszonyaihoz. Fentebb már rámutattunk arra, hogy a szakszervezetnek nincs és nem is lehet más szerepe, mint a munkás egyoldalú munkásérdekeinek képviselője a kapitalista bérharcban. Természete szerint tehát nem arra szolgál, hogy a kapitalizmust felborítsa, hanem ellenkezőleg, arra, hogy lehetővé tegye a munkás boldogulását, *a tőkés társadalom életviszonyai között*. Ezért az a szervezettség, amelyre a munkásosztály a «kapitalista mechanizmusban» szert tehet, korántsem a munkára, a munka vezetésére

képesítő szervezettség, hanem épen ellenkezőleg, — megfelelően a munkásság aktuális osztályhelyzetének — *a munka ellen irányuló szervezettség*. A gyárban nem ismerheti meg a munkás a termelés organizációját, nem tanulhatja meg a termelés vezetését: munkájának lélektelen specializálódása, merev korlátok között tartja és egyenesen megakadályozza abban, hogy a részletmunkák bonyolult összefüggéseit áttekinthesse. A szakszervezetek bár összefoglalják, korántsem csökkentik az egyes korlátoltságokat, amennyiben annál szélesebb szakadékokkal vágják szét az egyes szakmák szövevényes műszaki és gazdasági összefüggéseit. Amire pedig a szakszervezkedés szükségkép irányul: az a gazdasági önvédelem, mely negatív és prohibítív szervezettséget kíván, holott az a szerep, melyet az új társadalmi rend apostolai abban a munkásságnak szántak, pozitív, konstruktív és didaktikus szervezettséget feltételez. Nagyon különböző természetű az oly szervezet, amelynek célja a munkások egyéni érdekeinek megfelelni, amennyiben béremelés, munkaidő-korlátozás vagy más *kedvezmények* kivívására szolgál — és az oly szervezet, amelynek célja az, hogy a közösség egyetemes érdekét az egyesek hajlamaival és vagyaival szemben is érvényesítse.

Ami pedig az általános sztrájkot illeti, annak döntő ütközetként való elképzelése kétségkívül monumentális kép, amelynek realitása azonban jóval kisebb, mint esztetikai értéke, mert már pusztán létrejövetele is nagyon kétséges. «Az általános sztrájk — így vélekedik Kautsky — abban az értelemben, hogy valamely ország *minden*

munkása egy adott jelre tegye le a munkát, a munkásoknak olyan egyértelműségét és szervezettségét feltételezi, amelyet a mai társadalomban aligha lehet valaha is elérni és amely, ha egyszer elérhető volna, olyan ellenállhatatlanná válna, hogy az általános sztrájkra már nem is volna szükség. Az ilyen sztrájk azonban egyetlen lendülettel nemcsak a fennálló társadalmat tenné lehetetlenné, hanem általában minden existenciát, a proletárokét még inkább, mint a kapitalistákét: menthetetlenül össze kellene omlania éppen abban a pillanatban, amelyben elkezdené a maga forradalmi hatásának kifejtését.»¹ Kautsky ezért a szindikalista direktakció elméletét tömören, bár kissé udvariatlanul, ostobaságnak minősíti. Ám tegyük föl, hogy Kautskynak nincs igaza és hogy az általános sztrájk a szükséges méretekben létrejön. Úgy hisszük, nem kétséges, hogy az így kibontakozó óriási harc a leg-rövidebb idő alatt a sztrájkoló munkásság súlyos vereségével végződne, minthogy a polgári államhatalom — még abban a határesetben is, amelyben a sztrájkoló munkásság a népesség többségét tenné — szervezett hadseregének fegyveres túlerejére támaszkodhatnék. A modern hadi technika vívmányai mellett nem lehet kétséges, hogy megfelelően felszerelt katonai erőnek még a leg-szervezettebb fegyvertelen tömeg sem állhat ellen, akár csak órákig is. A barrikádharcok ideje elmúlt s a géppuska és a srappellkartács annál erősebb fegyver, mennél nagyobb tömeg nyújt megfelelő célpontokat. Fegyvertelen nép csak

¹ A szociális forradalom. I. 82. old.

akkor győzhet le fegyveres erőt, ha ez előbb már önmagát győzte le, vagyis csak akkor, ha magán a hadseregen lesz előbb úrrá a forradalom, ami annyit jelent, hogy egy *győzelmes* tömegakciónak voltaképpen csak *előzménye* és nem *következménye* lehet a forradalom.

Ám hosszasan foglalkoztunk a szindikalizmus elméletével, mint azt annak praktikus jelentősége megkívánta volna. A par-excellence tőkés államokban — a már érintett okoknál fogva — a szakszervezet sokkal inkább konzervatív, mint forradalmi tényezője a munkásmozgalomnak,¹ a gazdaságilag elmaradottabb országokban pedig a népességnek oly csekély töredéke az ipari proletariátus, hogy annak a direkt akció révén való győzelméről még csak álmodni sem lehet. De különben is ma már mindenki beláthatja, hogy a jelenben és a jövőben is minden győzelmes forradalom csakis katonai forradalom lehet.

A világháború kitöréséig nagyjában az ismertett szektákból állott a marxizmus tábora. «A szocialisztikus munkásmozgalomban két irányzattal állunk szemben — mondotta egy szellemes író — a forradalmi irányzattal, amelyet az anarchisták képviselnek, akik forradalmilag szakszervezetteknek mondják magukat — és a szocialisták reformáló irányzatával. Közöttük állanak, akik úgy cselekednek, mint az utóbbiak és úgy szónokolnak, mint az előbbieik.» (Deville.)

¹ V. ö. Kautsky: A proletárság diktaturája. 48. old. és E. Lederer: Die Gewerkschaftsbewegung 1918/19. stb. (Archiv für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik. Bd. 47. Heft 1.) 242., 246., 250., 251., 253. és 266. old.

Van azonban még egy változata a marxizmusnak, amely *bolsevizmus* néven ismeretes. Ennek az elméletnek középpontjában Marxnak a proletariátus forradalmi diktatúrájáról szóló homályos fejtegetései állanak. Programja a proletársztályuralom megvalósítása: nevezetesen, az úgynevezett kisajátítók kisajátítása, vagyis a polgári osztály erőszakos kifosztása és minden közszabadság megsemmisítése, a közvetlen és közvetett politikai terror eszközeivel. A bolsevizmus szerint e program megvalósításának ideje akkor és ott érkezett el, amikor és ahol a proletariátus a polgári társadalom védekező ellenállását megtörni képes. Ama reális összefüggésekkel, melyeknek szövevényébe Marx szervesen igyekezett beilleszteni a maga képletét, a bolsevizmus semmit sem törődik: elméletében a proletársforradalom kérdése nem függ össze többé a gazdasági fejlődés kérdésével, hanem úgy jelenik meg, mint puszta politikum. Ezért ezt az elméletet tudományos műszóval leghelyesebben *politicizmusnak* lehet nevezni.

A politicizmus kezdetei még a múlt századba nyúlnak vissza. Így Luxemburg Róza már a kilencvenes években úgy vélekedett, hogy a kapitalista organizáció alighanem politikai és nem gazdasági válság következtében fog összeomlani.¹ Azonban a világháborúnak kellett jönnie, hogy ez az elmélet végkép kialakulhasson és hatóerővé válhasson.

¹ Ed. Bernstein: Drei Antworten auf ein Inquisitionarium. I. Allgemeine Zurückweisung. (Zur Theorie u. Gesch. d. S.)

II. FEJEZET.

Háború és forradalom.*1. Az összeomlás pragmatikája.*

A világháború társadalmi hatásai főként három irányban mutatkoztak: 1. a rugalmas társadalmi szerkezetek bürokratikus megmerevedésében, 2. általános elszegényedésben és 3. általános demoralizációban.

Ad 1. A világháború folyamán a hadviselő államok belső berendezkedése bizonyos militáris állami szocializmus képét öltötte fel.

A hadsereg maga, mint szinte «önmagával beérő» gazdasági és közigazgatási szervezet, mint bürokratikus hierarchikus commune: állammá lett az államban. Itt minden készlet és minden szükséglet központi számvetés és nyilvántartás tárgya lett; mindenki előre kijelölt helyén, előre kijelölt hivatalnoki tömegmunkát végzett: a földműves és az ács épügy, mint az iktató és a számvivő.

A nemzetközi forgalom csaknem teljesen megszűnt, miáltal a belföldi termelés a készletek apadása és a termelőmunka csökkenése arányában, hatványozottan erősödő monopol helyzetbe került és a piac, a tőkés társadalom szíve, megszűnt dobogni. *Megszületett a piactalan társadalom!*

E monopoliumpok oly mértékben váltak egyre tűrhetetlenebbé, amily mértékben fogyott — mert fogyott — a népesség vagyona. A kormányzati beavatkozás szüksége ennél fogva csakhamar bekövetkezett. Forgalmi árak megállapítása; kész-

letek és szükségletek nyilvántartása ; fölös készletek hatalmi igénybevétele ; a termelés ellenőrzése, sőt egyes termelési folyamatok közvetlen vezetése : mindezek a kommunista ábrándok a sors különös iróniája folytán, a polgári állam jóvoltából öltöttek való életet.

A szellemi életet — amely a háborús lelki depresszió nyomásának hatása alatt amúgy is tengődésre volt kárhóztatva, — a kormány cenzurája ragadta torkon. A szépirodalom szerepét frontmögötti haditudósítások, a hírlapi hírszolgálat szerepét mendemondák vették át. A szellemiélet — a marxisták kedvenc szólamával élve — elhalt.

A polgárok magánélete állami kezelésbe került. Mindenki, aki nem volt katona, valami hivatalnoki minőségben, közvetlenül vagy közvetve, az államot szolgálta. Mindenkinek élete és vagyona immár állami tulajdon volt : zsellér lett a polgár saját énje legközvetlenebb birodalmában is. Im már az állam szabta meg mindenkinek : mikor mit és mennyit ehetik ; hány szobában lakhatik ; mikor és mennyi ideig, mennyi fűtő- és világító eszközt hogyan használjon ; mikor mehet szórakozni és mikor aludni. A magánélet elhalt. Jobban egy Fourier is alig írthatta volna ki.

Ad 2. A társadalomnak el kellett szegényednie, mert a tőkék termelése megszűnt — viszont a munka produktivitása csökkent és a fogyasztás igényei megnövekedtek.

A tőketermelés megszűnt, mert a munkáskezekből harcos kezek lettek és amazokból csak annyi maradt meg, amennyi elegendőnek látszott arra, hogy az elsőrendű fogyasztást javakkal és a harcosokat fegyverrel lássa el.

A munka produktivitása megcsappant, mert immár minden munka — mint láttuk — átalányban végzett hivatalnoki munka lévén, többé-kevésbé burkolt sabotage foglalta el a termelő munka helyét: hiszen a fixfizetés mellett esetleges többletmunka több keresettel nem, csak több áldozattal járhatott. A föld népe hadba vonult. A paraszt munkáját családja tovább folytatta — természetesen csökkent intenzitás mellett, csökkenő produktivitással — de a közép- és nagybirtok megmunkálását hadifoglyokra vagy hivatalból kirendelt munkásosztagokra kellett bízni — nyilván a *Kommunista kiáltvány* szellemében. (53. old.) A hadiipari szükségletet ellátó gyári munkát katonai szolgálattól fölmentett nélkülözhetetlen és ezért egyre jobban fizetett munkás-arisztokraták végezték. A többi munkás lövészárkot ásott és fedezéket épített, — nyilván nem a közvetlen produktivitás tudatában. Az egész népnek «oly módon alakították ki életét a háború esetére szóló kivételes intézkedések, hogy el kellett veszítenie a munka éltető erejére, a kereset jogosságára, az előrelátás szükségességére nézve minden iránypontját. Mindnyájuk szeme előtt elveszett a munka és megélés közötti természetes összefüggés, mert nap-nap után olyan munkát kellett látniok és végezniök, amely nem javította senki megélhetését — és látniok, sőt tapasztalniok kellett, hogy munka nélkül is sokáig élhet az ember, olykor rosszul, de olykor egészen jól is.»¹

¹ Farkas Geiza: Munkakerülő görcs. (Huszedik század. 1919. 1—2. szám, 44. old.)

A fogyasztás igényei megnöttek: általában a népesség és a háztartások szaporodása, a bürokratikus gazdálkodó hadsereg tékozlása és a hadbavonult katonák megnövekedett étvégya következtében; különösen a belföldi termeléssel szemben, a behozatal hiánya folytán. Így a nemzeti termelés a fogyasztásnak mind kisebb részét fedezhette: a nagyobbik rész a felhalmozott készletekre volt utalva. Természetes, hogy ily körülmények között kincses országok egész gazdagsága köddé foszlott szét egy-két év alatt. «Szüntessük meg a munkát egy társadalomban — így kiált fel George — és a vagyon úgy eltűnik, mint egy szökőkút sugára, ha elzárjuk a vízfolyást.»¹

Ad 3. «Háborúban töltött társadalmi élet pozitíve demoralizáló.»² Herbert Spencer e tételének igazságát, amelynek érvénye mindez ideig csak részleges lehetett, a világháború általános érvényre emelte. A mult időkben a háború demoralizáló hatása szorosán arra a területre terjedt ki, amelyen a kis hadseregek közvetlen tusája folyt. De a nagy világháború minden mozdulatával az egész civilizált világot vonszolta kolosszális kéreknymában.

A harcok erkölcsi érzületében természetes módosulások mentek végbe: az élet és a vagyon értékeinek hátrálniok kellett a legfőbb pozitív érték, a *Haza*, kimagasló érdekei előtt. (V. ö.: Második Rész. II. fejezet. 1. szakasz.) Ámde a

¹ Haladás és szegénység. 154. old.

² «A social life passed in war is positively demoralising.» The Principles of Sociology. §. 575. ut. bek.

harcos a legsúlyosabb és legméltóbb kötelességteljesítés tudatában *egész férfinak* érezhette magát. A harctéren *eltolódtak* — de a mögöttes országrészekben *megsemmisültek* az erkölcsi értékek. Láttuk, hogyan szakadt meg a munka és a kereset között a szerves összefüggés. De merültek fel más módjai a vagyonszerzésnek. A háborús gazdasági élet számtalan alkalmat adott az üzérkedésre. Lelkiismeretlen spekuláció és vakmerő házárdjáték: ezek voltak immár az egyéni boldogulás kizárólagos eszközei. A kockázat többé nem jöhetett számba, mert a puszta élet maga sem volt már egyéb, mint kockázat. Az időfolyamat folytonossága megszakadt: a múlt oly messze rémlett, mintha már a Léthe vize mosná elhagyott partjait. A jövő, már a jövő perc is halálos bizonytalanság sötétjébe merült. Csak egy perc, csak az az egy, amelyet épen éreztél, csak az volt megfogható. Türelmetlen és vad hedonizmus kerítette hatalmába a lelkeket. Jól élni, gyorsan, ameddig még lehet — ez lett a jelszó. Ki tudja, mit hoz a holnap!

Kint a lövészárkok földalatti útvesztőiben, ahová élve temetkezett el egy nemzedék, legkomorabb lapjaira ért az emberiség története. A harcterek mögött az egyre szegényedő társadalom legszélesebb rétegeinek hajlékába pedig beköszöntött a nyomor, mert csak kevesen voltak azok, akiknek jövedelme megnövekedett és még kevesebben azok, akiknek jövedelme úgy növekedett volna, mint az általános drágaság.¹ És ugyanakkor,

¹ Nem így volt ott, ahol nem lévén háború, a társadalom vagyona meg nem semmisült. A marxizmus

mikor a népesség nagy többségének leírhatatlan szenvedés és leírhatatlan nyomor lett az osztályrésze, voltak, akik biztonságban és jól éltek, felmentve a katonai szolgálattól vagy «beásva» gránátmentes pozíciókba. Sőt voltak lelkiismeretlen kúfárok, akik embertársaik csontjaiból építették fel gondtalan életük fényűző palotáját. Láttuk, hogy a háborús termelés alig-alig fedezhette még a legszükségesebb fogyasztást is. Az állam a maga idomtalan és merev apparátusával megkísérelte biztosítani az elsőrendű szükségleti cikkek egyenletes eloszlását. Természetes, hogy ez nem sikerült. Természetes, hogy az igényjogosultak nagy többségének a pusztta jogosultsággal kellett beérnie és hogy a javak képtelen monopoláron, nagy bőségben jutottak azoknak a kezébe, akik hozhattak megfelelő anyagi áldozatot.

Egyszer már rámutattunk arra, hogy akkor, ha valamely közösség teljes önfeláldozást követel tagjaitól, a társas élet elengedhetetlen fegyelme nyomasztóvá válik és az értelem ilyenkor szükségkép fellázad e zsarnokság ellen. A háborús társadalom vázolt viszonyai között az értelem e lázadását még jobban fűtötte az igazságtalanság érzete. *Justitia regnorum fundamentum*: a közösség, mely tagjaitól áldozatot kíván, igazságossággal tartozik azoknak. Az erkölcsi törvény ekkép a társadalom alaptörvénye.

Mint hogy a háborús szocialisztikus intézmények magyar orgánumban, a Népszavában olvashattuk nemrég, hogy Hollandiában, amely «klasszikus példája a béke áldásos voltának», «a munkabérek arányosan emelkedtek a drágulással, sőt azt néhány foglalkozási ágban meg is haladták». (1920 október 28.)

megfosztották az egyént az önsegély lehetőségeitől, ezzel minden felelősség a közösségre hárult és az egyén tehetetlen elkeseredése a társas élet egész strukturáját vak és tébolyodott észkritikával támadta meg. A társas eszmények márványszobrai meginogtak a civilizáció homlokzatán és megrendült a társas tekintélyek eleddig oly szilárd fenntartó oszlopsora. A Jog pajzsa beszakadt a Szükség csapásai alatt. A Kötelesség fáklyája kialudt a Gúny mocsarában... A fennálló világ egységei még eldöntetlen harcban állottak egymással, mikor a lelkekben már gyökeret vert a fennálló világ egészének negációja: a *forradalom*.

E bomlott képleteket már csak tehetetlenségi erő tartotta fenn: a katonai és közigazgatási organizációk automatizmusa. A forradalom első moráját a mélységből halljuk emelkedni: a forradalmi *pszichózis* forrásai odalent vannak. Ámde az organizációk bomlása, tehát a forradalom *ténye* fent ered a magasban, ott, ahol a közösség középponti szerveiben annak öntudata megtestesül. Erre is rákerült a sor.

A világháborúban egyes hatalmak — Oroszország és az ú. n. középponti hatalmak — már eleve kedvezőtlenebb helyzetben vették fel a keztyűt: földrajzi és gazdasági, illetőleg szervezeti és társadalmi okokból. Ennek az inferioris helyzetnek e hatalmak felelős vezetői előbb vagy utóbb tudatára ébredtek. A bölcsőbb és egyúttal bátrabb mozdulat e helyzetben a meghátrálás lett volna. Ám e vezető államférfiak lelkiállapota olyan volt, mint ama katonaké, akik saját hadseregük géppuskáinak tűzfala előtt indulnak rohamra. Elől el lehet veszíteni a csatát, de talán

meg lehet menteni az életet ; de aki hátrafordul, biztos halálfia. Így ezek az államférfiak személyes felelősségük nyomasztó tudatában hátrafordulni nem mertek, de ingadozva haladtak előre is, a biztos vereség felé.¹ E hatalmak katonai és polgári organizációinak vezetése egyre nagyobb és nagyobb ingadozásra mutat. A parancsadás egyre gyengül. A harctéren immár csak azok sorvadnak, akik túlságosan becsületesek vagy túlságosan tehetetlenek arra, hogy leleményes kibúvókat kereszenek. A gyávaság jutalma nem golyó, hanem kedvezőbb beosztás és a határtalanul lazuló fegyelem pótlására kedvezményeket és érdemrendeket találnak ki. De minde tüneteknél nyomatékosabban mutatták a hatalmi öntudat gyengülését a váratlanul messzemenő politikai engedmények, melyekkel oly kormányzatok halmozták el az alsóbb néposztályokat, amelyek eladdig ridegen utasítottak el minden demokratikus reformtörekvést. Az éleseszű Kautsky a priori felfogta

¹ Fejtegetéseink teljes tárgyilagosságát megóvándó, egyes személyeket nem kívánunk itt megnevezni. Ám ez álláspontunk meg kell hogy engedjen egy kivételt, mellyel egy vértanu emlékének tartozunk. *Tisza István* nem tartozott a fenti államférfiak közé. Ő, aki a nehéz szívvel vállalt háború rettenetes felelősségét megrendítő önfeláldozással viselte, becsülettel végig akarta azt küzdeni és honszerelme roppant fanatizmusával bízott a győzelemben. *Ő benne magában* nem is hiányoztak e győzelem feltételei. Volt benne annyi hit és annyi erély, amennyit nehéz feladata megkívánt. Nem is ingadozott egy pillanatig sem a maga útján. Ám a sors kivette kezéből a hatalmat és hogy kivehette, ez annak a jele volt, hogy nemzete immár a mások kétségeire kezdett hallgatni és nem az ő hitére.

egy ily lépés szimptomatikus jelentőségét: «Háborút — úgymond — nem lehet a nép minden erejének megfeszítése nélkül viselni. Ha mély szakadék tátong a nemzetben, akkor a háború az uralkodó osztályt arra kényszeríti, hogy a feltörekvő osztályoknak engedményeket tegyen, őket a közösség dolgaiban érdekeltekké tegye és így oly hatalmat juttasson nekik, amelyet azok háború nélkül megszerezni nem tudtak volna. Ha az uralkodó osztály erre az áldozatra gyenge, vagy ha már elkésett vele, akkor a háború kifelé könnyen vereséggel végződhetik, ami azután előidézhetheti a benső összeomlást is. Rombadönti a hadsereget és azzal romba dönti a kormányzatot is, amelynek legfontosabb támasza ez a hadsereg volt.»¹ Ha nem tudnók, hogy 1902-ből valók e sorok, azt kellene hinnünk, hogy a világháború tanulságait kommentálják, mert valóban tömör — bár szubjektíven színezett — vázlatát adják annak, ami történt. Az «áldozat» természetesen későn volt, mert hiszen már a külső (politikai) defaitizmus mellé párosult benső (társadalmi) defaitizmusnak volt az eredménye. A defaitizmus pedig, amely lassan, de annál alaposabban bontotta szét a lazuló kötelékeket — bár a tömeghisztériává integrált önfenntartási ösztön mindenütt megteremtette — csak ott lehetett úrrá, ahol már a vezetők sem bíztak a győzelemben.

Azokban az országokban tehát, amelyek a küzdelemben alul maradtak, a vesztett háború — amint láttuk — automatikusan teremtette meg a forradalom általános feltételeit:

¹ A szociális forradalom. I. 84.

1. a *lelki* feltételeket, azáltal, hogy kiélezte a társadalmi ellentéteket, szétbontotta a társas élet fegyelmét és feldúlta az erkölcsi életet ;

2. a *hatalmi* feltételeket, azáltal, hogy a polgári berendezkedés gazdasági és politikai támaszainak önmagukban való összeomlását idézte elő.

A lelki momentumok felkeltették és koncentrálták, a hatalmi momentumok felszabadították a romboló erőket.

A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy mily további, *különös* feltételekre volt szükség ahhoz, hogy a diadalmas forradalom szélsőséges formákat vegyen fel.

2. Az összeomlás után.

Azokban az országokban tehát, amelyek a háborút elvesztették — kivéve azokat, amelyeknek összeomlását katonai megszállás követte — sorra ki kellett törnie a forradalomnak, amelynek politikai konstrukcióiban csak a szocialista munkásságé lehetett a vezető szerep, mert (1) a polgári organizációk összeomlása után immár a munkásság volt az egyetlen szervezett társadalmi erő és mert (2) a háborús államszocializmus kényszerkeretekbe zsúfolta össze a gazdasági élet autonóm funkcióit.

Mivel azonban a defaitista agitáció herosztráteszi munkájából polgári rétegek is kivették dicsőséges részüket, a katonai összeomlással kapcsolatos forradalmak mindenütt vegyes polgári és szocialista koalíciós rendszereket hoztak létre. De Oroszország és Magyarország — a két agrár

állam — utóbb még egy nagy lépéssel tovább ment balra: egészen a bolsevik-diktatúráig.

Problémáink általános taglalása során rámutattunk arra, hogy agrár országokban, melyek tehát a társadalmi fejlődésnek az ipari kapitalizmust megelőző lépcsőfokán állanak, az ipari munkásság helyzete még a legkedvezőbb körülmények között is aránylag sanyarú és szervezetei tehetetlenek. Ezért az ily országokban a munkásmozgalmak színezete sokkal inkább forradalmi. Ellenben ipari államokban a szervezett munkásság szerény, de biztos és lassan bár, de mindig növekvő jóléthez jutott és e jólét révén nyugodtabb, elfogulatlanabb lett a mentalitása. Immár tisztában van azzal, hogy a polgári társadalom neki is nyújt boldogulási lehetőségeket. Lázongó temperamentuma lecsillapult. Vágyai konkrét formákat öltenek: országa immár e földről való. «A munkás eszménye — ha van egyáltalán — a lehető legkevésbé forradalmi, legkevésbé szocialista, sőt a legnagyobb mértékben polgáris: mindig csak a kis ház, feltéve, hogy nincsen messze a kiskocsmától», — így vélekedik Le Bon¹ — és a marxista Bernstein korántsem mond ellent neki: «Az egyes munkás személyes vágyai — úgymond — gazdasági tekintetben elvileg nem különböznek az egyes bourgeois-nak személyes vágyaitól. Ez is, az is egyaránt lehetőleg szilárd és kellemes existenciára törekszik, amely szokásos életmódja által ha nem is korlátozott, de mindenesetre meghatározott igényeinek megfelel.»² Ha tehát a

¹ Psych. du Soc. 52. old.

² Vom Wesen des Socialismus. (Zur Theorie u. Geschichte des Socialismus.)

munkás ily nagyon is polgári vágyait — habár szerény keretek között is — kielégítheti, társadalmi mozgalma reális eszközökkel, reális célokat fog követni és hagyja a papirnak a papirábrándokat.

Ez a különbség megmarad akkor is, ha a proletáriátus itt is, ott is a lét vagy nem lét kérdése elé állíttatik. *Emez* emlékezni fog rá, hogy jobb időket élt és a mult emlékei reményekként a jövőbe vetítve, fenn fogják tartani lelke ingó egyensúlyát, nem engedve, hogy deszkaszál helyett, szalmaszálla bízta hajótörött életét. *Amaz* elkeseredésből kétségbeesésbe szédülve, a megvakult óriás tehetetlen dühével a Sámson oszlopait fogja megragadni.

De nemcsak a proletáriátus pszichéje különbözik mélységesen e két különböző úton, hanem vezetői is gyökeresen különböző jellemű férfiak lesznek. Amint a német szociáldemokrácia reális, egyenletes, progresszív — mondhatni *polgári* — mozgalma komoly, higgadt, meggondolt és lelkiismeretes férfiakat hordott vállain, akik mindenkor mélységesen át voltak hatva a vezéri felelősség érzetétől: ugyanúgy természetesen kerültek a hisztérikus, illuzionista orosz és magyar munkásmozgalom élére idegbeteg rajongók, akik egy-egy Messiást éreztek ágaskodni keblükben és lelkiismeretlen szószátyár demagógok, jellemtelen kalandorok, a senki fiai, akiknek nem volt és nem lehetett veszteni valójuk, ám «nyerhettek egy egész világot». «Szédelgők a nyeregben — így kiált fel Carlyle — e szavakban benne van minden nyomorúság!»¹

¹ «Quack-ridden: in that one word lies all misery

Az itt vázolt mélyreható differenciáknak kétszeres súlyuk kellett hogy legyen abban a történelmi pillanatban, melyben a legyőzött országok proletárjai váratlanul oly hatalmi helyzetbe jutottak, hogy már csak pusztá akaratelhatározásukon múlott a marxista munkásmozgalom úgynevezett végcéljának rögtönös megvalósítása.

A marxista mozgalom ugyanis kezdettől fogva kétféle programra támaszkodott. Elméleti célja, a kollektívizmus megvalósítása, Felhőkakukvár magasságából csillogván le a föld porában gördenyökre, közelebbi célokat kellett keresni, oly célokat, melyek földi eszközökkel megközelíthetők. Így sodródott a munkásság politikai pártja a parlamenti liberalizmus balszárnyára, ahonnan időnkint, ahol és amikor a taktika éppen megkívánta, a junkerekkel is lehetett kacérkodni: inter duos litigantes tertius gaudet. Eközben a végcél-programm a hétköznapokon feledésbe merült, bár némely ünnepnapon jól esett a szolid és jónevelésű — jobb-ma-egy-veréb — politikusoknak abban a gondolatban tetszelegniök, hogy ők voltaképen vérszomjas felforgatók, akik egy szép napon lángoló pöröllyel fogják pozdorjává zúzni a polgári társadalom «korhadt épületét».

whatsoever!» Chartism. Chapt. V. (Historical and Political Essays.) Természetesen akadtak az orosz és a magyar munkásmozgalom vezetői között is feddhetetlen és meggondolt férfiak, amint hogy a német vezetők között is akadt fantasztá és demagóg. De mind ezeknek, mind amazoknak *a döntő pillanatokban* semmivé lett a szavuk, mert vagy egyedül vagy törpe kisebbségben kellett maradniok. Példákra mindenki emlékezhetik.

Ez a nap egészen váratlanul előkerült a görög Kalendæk naptárából, a katonai összeomlással kapcsolatos bomlási folyamat nyomában. A politikai hatalom — a szociáldemokrácia törekvéseinek nemrég még fantasztikus ábrándja — egyenesen ölébe hullott a munkásosztálynak, mint a társadalom immár egyetlen szervezett csoportjának és készen állottak az álmodott intézmények, várva alulról leendő kisajátításukat. A társadalmi mozgás is, mint minden mozgás, a legkisebb ellenállás irányában halad. A semminél kisebb ellenállás nincs: a munkásság akaratának csak saját akarata állhatott ellent. A polgári osztály lelkileg összeomlott azon a napon, amelyen hatalmának támaszai kidőltek. Tökéletes apáthiával várta, hogy róla, nélküle miként fognak dönteni. Ám a munkásságot is furesza zavarba hozta a sors danaida ajándéka, a hatalom. Mit tegyen vele? Megtagadva ábrándjait, ássa ki ismét a kátyuba jutott liberális progressziót? Emberfeletti! Álljon félre, áthárítva a polgárságra a helyzet egész ódiumát? Lehetetlen! Valósítsa meg az utópiák lázalmait? Végzetes! Mégis el kellett indulni valamerre és figyelembe véve a vezetők és vezetettek vázolt mentalitását, természetesen kell találnunk, hogy a német szociáldemokrácia az első, az orosz és a magyar marxizmus — némi vívódás után — a harmadik útra lépett.

E szubjektívum mellett volt e különböző népek különböző magatartásának egy objektív oka is. Az éhség itt is, ott is felütötte iszonyatos Meduzafejét. De Németországban és Németausztriában abszolút volt az éhség, Oroszországban és Magyarországon relatív: ami azt jelenti, hogy ama két

ipari állam feltétlenül rászorult a külföldi élelmezésre, holott emezek az agrárállamok remélheték, hogy élelmezni tudják önmagukat, ha sikerül a meglevő készleteket racionálisan elosztani. A két előbbi állam tehát nem gondolhatott oly experimentumokra, melyeket ellenséges szomszédai nyilván nem néztek volna jó szemmel — a két utóbbi ellenben megkísérelhette *az éhség e racionalizálását: a kommunizmust*. Hogy voltaképen erről volt szó, azt a magyarországi bolsevizmus egyik dramaturgja nyíltan meg is írta annak idején: «Egy kiéheztetett várat, amelynek élelmiszerkészlete egyre fogy, csak kommunista módon lehet kormányozni. És Magyarország egyre inkább ilyen körülzárt vár, melynek szorongatott és éhínséggel küzdő népe — *elméletek nélkül is* — mindjobban érzi, hogy a katasztrofális helyzeten (már amennyire lehetséges) csakis az élelmiszerkészletek kényszerű egybegyűjtése és szétosztása segíthet».¹ *Elméletek nélkül is? Alig hisszük! Elméletekkel*, persze, annál inkább . . .

III. FEJEZET.

A proletariátus diktatúrája.

1. «A tudománytól a valóságig.»

A politicizmus tehát jól számított, ha a társadalmi forradalomnak nem gazdasági, hanem politikai possibilitására vetette a súlyt. Valóban, a

¹ Jászi Oszkár: Szociológia és politika. (Huszedik Század. 1919. 3. szám, 132. old.)

proletáriátus csak ott kerülhetett abba a helyzetbe, hogy diktatúráját megvalósíthassa, ahol a vesztett háború elsöpörte a polgári társadalom hatalmi organizációit. Ami pedig e konjunktúra gazdasági feltételeit illeti, azokat nyilván nem a kapitalizmus túlfejlődése, a gazdagság és bőség túltengése, hanem épen ellenkezőleg, a háború nyomában kibontakozó züllés teremtette meg, amely a gazdasági életet államosította, a tőkét megsemmisítette, a munkakedvet elnyomta, a vagyoneeloszlás arányait az óriási többség rovására fantasztikus mértékben eltolta, az erkölcsi erőket elhasználta s az emberek lelkét keserűséggel és gyűlölettel töltötte meg.

Habár tehát a *marxizmus* azelőtt azt hirdette, hogy — mint azt maga Lenin írta még 1905-ben — «reakciós gondolat a munkásosztály boldogulását másban keresni, mint a kapitalizmus fokozatos kifejlődésében»: ¹ 1918 szeptemberében a *leninistának* már azt kellett írnia, hogy «a szocialista forradalom semmiesetre sem onnan fog kiindulni, ahol a kapitalizmus a legfejlettebb. A tőke legerősebb szervezete sem képes elhárítani a tömegekről azokat a kimondhatatlan szenvedéseket, melyeket a tőkés társadalom anarchiája mér rájuk, de sokkal hatalmasabban bírja leszorítani a tömegek erejét, mint az ifjabb tőkés államok. A szocialista forradalom először azokban a tőkés államokban üt ki, ahol a kapitalista szervezetség gyengébb. Azok a tőkés államok, melyeknek hatalmi elnyomó szervei a legziláltabbak, válnak a szocializ-

¹ Lásd Landau-Aldanov: Lénine (Povolovzky ed. Paris). 34. old.

*mus áttörési pontjaivá, ott kezdődik a szocialista forradalom».*¹

Mit jelent a formula illetően metamorfózisa? Nyilvánvalóan nem kevesebbet, mint azt, hogy míg a marxizmus megtette viszontagságos útját «a tudománytól a valóságig», szerencsésen elkop-tatta «tudományos» kothurnusát. A marxizmus azon a jogcímen nevezte magát tudományosnak, hogy állítólag felfedezte a gazdasági evolúció és ezzel együtt a társadalmi evolúció törvényét. «Társadalmi alakulat sohasem pusztul el, amíg ki nem fejlődött benne minden megférő termelő erő; és új, magasabbrendű termelési viszonyok sem lépnek helyébe, mielőtt a régi társadalomban magában nem nőttek ki létezésük anyagi feltételei», — írta a «tudományos» Marx.² «A kapitalizmustól a szocializmushoz (tehát új, magasabbrendű termelési viszonyokhoz!) való átmenet akkor kezdődik, mikor a kapitalista társadalom oly szenvedést hozott a népre, hogy az kizökkenve nyugodt életmenetéből, fellázad a tőke uralma ellen; amikor a tömegek a kapitalista gazdaság által teremtett viszonyokat többé már elviselni nem tudják», — írja a «marxista» Radek.³ Marx a társadalmi forradalmat attól várta, hogy a «termelő erők fészereje szét-tépi azokat a kötelékeket, melyekkel a tőkés termelő mód leszorítja», mert «a polgári viszonyok nem eléggé tágak a saját maguk termelte gazdag-

¹ K. Radek: A szocializmus fejlődése a tudománytól a valóságig. «A kapitalizmus érettségi foka és a szocialista forradalom.»

² Zur Kritik der politischen Ökonomie. Előszó.

³ Id. hely.

ság befogadására»,¹ bolsevik híve ellenben így érvel: «mennél tovább húzódik el a háború, annál jobban *elszegényednek* benne a harcoló országok . . . A legszükségesebb dolgok is hiányoznak már, mert a háború elemésztett mindent, mint a telhetetlen sáska . . . Így jött el a társadalmi rend ledöntésének, a munkásosztály kommunista forradalmának ideje». ² A dialektikus formula féloldalára dőlt, mert megvolt az *elnyomorodott* és *felháborodott* proletáriátus, de nem volt többé *gazdagság*, amit kisajátítson. És a bolsevik politicizmus, jellemző szimplizmusával, tökéletesen elfeledkezve a *gazdasági* lehetőségek sokoldalúan bonyolult problémájáról, sietett kiaknázni a *politikai* lehetőségeket.

2. Programm és praxis.

A forradalom lehetőségeit illetőleg feltétlenül igazat adhatunk a bolsevik politicizmusnak. Ama körülmények között, melyeknek szövevényébe a bolsevik agitáció organikusan illeszkedett bele, a züllés ama diadalútján — mint azt magunk is kimutatni törekedtünk — szükségszerű állomás volt az a forradalom, mely Oroszországban és Magyarországon megteremtette a proletáriátus diktatúráját. Ám ez csak *politikai* tény. Már pedig a proletáriátus diktatúrájának nyilván *társadalmi* feladatai is vannak. A marxizmus hívei egyetértettek abban, hogy a proletáriátus célja nem az,

¹ Kommunista kiáltvány. 37. old.

² A. Bucharin: A kommunisták programja. II. A rablőháború, a munkásosztály elnyomása, a tőkés társadalmi rend vereségének kezdete.

hogy a «polgárság osztályuralmát» saját osztályuralmával helyettesítse, hanem az, hogy gazdasági programjának intézményes megvalósításával minden osztályuralmat egyszersmindenkorra lehetetlenné tegyen.¹ E célnak csak átmeneti eszköze volna a proletár-osztályuralom. Fel kell vetnünk tehát a kérdést, hogy a proletáriátus diktatúrája megvalósíthatta-e a marxizmus gazdasági programját, anélkül, hogy ennek következtében a bolsevik ábrándok csődjét saját összeomlásával pecsételte volna meg.

Ha a magyarországi bolsevizmus sorsát elégséges bizonyítéknak lehetne tekinteni, a kérdés el volna döntve, mert hiszen a magyarországi munkádiktatúra saját magában omlott össze és ugyanazok döntötték fel, akik felállították. Minthogy azonban lehet, hogy e fejleményekben speciális és lokális körülmények is jelentős szerepet játszottak, a magyarországi tanulság az oroszországi tanulságok megerősítésére szorul.

Midőn e sorokat írjuk, Oroszországban a bolsevizmus rendszere még fennáll. Az a meggyőződésünk, hogy e régime aránylag hosszú élettartamának két tartó pillére: a terrorra támaszkodó katonai diktatúra és a földosztás, amelyet annak idején maguk a parasztok hajtottak végre és amely voltaképp ellentétben áll a bolsevizmus elveivel.²

¹ «A mi végcélunk... megszüntetése minden szervezett és rendszeres erőszaknak, az emberek minden leigázásának általában.» Lenin: Állam és forradalom. IV. 6.

² E kérdéstről egy orosz szocialista író új keletű munkájában a következőket olvassuk: «Az orosz forradalom katonák mozgalmának a győzelme volt...»

Mindazonáltal e meggyőződésünk nem fog befolyásolni vizsgálatunkban, amelynek célja teljes tárgyilagossággal megállapítani, hogy vajjon a népbiztosok uralmát mindezideig nem a kommunista közgazdaság sikerei tartják-e fent. Evégből mindenekelőtt szemügyre kell vennünk a bolsevizmus társadalmi programját, amint azt hívei, Marx és Engels útmutatásai nyomán összeállították.

A föld köztulajdonba kerül. Megművelése kétféleképp történhetik: a régi uradalmakon való társas termelés és külön munkásközségek szervezése alapján.¹ A gyárak szintén köztulajdonba vétetnek és munkásszervezetek igazgatása alá helyeztetnek.² A társadalom minden tagja munkás és minden munkás a proletárállam választott és elmozdítható alkalmazottja, akinek a munkásbért meg nem haladó fizetése van.³ «Minden polgár átváltozik itt az állam díjazott alkalmazottjává ...

A katonai lázadás jellegét máig is megőrizte ... Egy másik tényezője ... a paraszt ... Az orosz forradalom nemcsak katonai lázadás, hanem agrárforradalom is, amelynek az volt a tendenciája, hogy a nemesség földjét felossza a parasztok között ... Ma van már földje a parasztnak ... Azé a paraszté lett a föld, akinek elég ereje volt arra, hogy megnyerje magának a biztosok és komiték kegyét ... A bolsevizmus elkerülhetetlen bukása világosan be fogja bizonyítani, hogy az utóbbi időben már nem volt semmi komoly szociális alapja, mint ahogyan a cárizmusnak sem volt, csak az ő rendőrei, az ő biztosai és az ő vörös gárdistái.» M. A. Landau—Aldanov: Lénine. (Povolovzky, Paris.) 118—120.

¹ Bucharin: A kommunisták programja. X. fejezet.

² U. o. XI. fejezet.

³ Lenin: Állam és forradalom. III. 2. és VI. 2.

Az egész társadalom iroda lesz és gyár, egyenlő munkával és egyenlő bérrel.»¹ Ami pedig a tudományosan képzett szakembereket illeti: «Ezek az urak dolgoznak ma és alávetik magukat a tőkéseknek; holnap még jobban fognak dolgozni és alávetik magukat majd a fegyveres munkásoknak».²

Az oroszországi proletárdiktatúra történelmi képét ma még nem lehet kifogástalan kútfők alapján megrajzolni. Ám vannak olyan kútfőink, amelyek a bolsevizmus terhére elfogultak nem lehetnek: ezek a források a bolsevik vezérek megnyilatkozásai. Csak ezekből fogunk meríteni. Legfontosabbnak tartjuk természetesen magának a diktátornak, Leninnek a szavait. Vizsgáljuk meg tehát, mit mond «A szovjethatalom legközelebbi feladatai» című, 1918 tavaszán, tehát már az alapvető tanulságok hatása alatt írt füzetében.

A termelés szervezéséről így nyilatkozik: «Ha a tőke további kisajátítását az előbbi tempóban akarnók folytatni, biztos vereséget szenvednénk, mert munkánk a proletárellenőrzést és számadást illetőleg, világosan és nyilvánvalóan elmaradt a kisajátítók közvetlen kisajátításának munkája mögött». A munkaproduktivitás fokozásának eredményeiről — és kétségkívül ez a kollektivizmus középponti problémája³ — ezt mondja: «E te-

¹ Lenin: Állam és forradalom. V. 4.

² U. o.

³ «Nemcsak a termelés továbbfolytatása lesz egyik sürgős feladata a szociális forradalomnak, hanem *fokozása* is. A győztes proletariátusnak gyorsan ki kell fejlesztenie a termelést, hogy kielégítthesse azokat a nagy igényeket, amelyeket az új kormányzattal szem-

kintetben a dolog nálunk különösen rosszul áll». Konkrét adatokkal, sajnos, nem világítja meg szavait.¹ Ám eléggé beszédesek a tervek, melyek alapján a társas munka produktivitását fokozni reméli: az akkordbér és a Taylor-rendszer alkalmazása. Egyszóval *kizsákmányolás!* A munkát pedig *egy ember* fogja irányítani, akinek a munkások tömege feltétlen engedelmesség kötelezettségével rendeltetik alá. Megszünik tehát a munkásigazgatás! Viszont be fognak vonatni a munkába a szükséges polgári szakemberek, akik, úgy látszik, nem nagyon siettek «alárendelni magukat a fegyveres munkásoknak», mert igen magas — tehát a munkásbért nyilván meghaladó — fizetésekkel fognak díjaztatni. A szövetkezeti kérdés megoldásáról azt olvassuk Lenin füzetében, hogy «a szovjethatalom lemondott a szövetkezetekbe való ingyenes belépés elvéről, az egyetlen következetes proletárelvről, valamint egy adott hely

ben támasztanak.» Kautsky: A szociális forradalom. II. 27. old.

¹ A magyarországi bolsevizmus félhivatalos lapja, a Népszava, annak idején szolgált néhány adattal a kollektivista üzem produktivításáról: «Egy dohánygyárban egy munkás óránként átlag 400 cigarettát készített. Most több, mint 100%-os fizetésemelés mellett, ugyanaz a munkás óránként átlag 280-at készít... Egy katonai egyenruhaszabóságnál egy munkás, amikor még a kizsákmányoló militaristahadsereg számára dolgozott, naponta 9 zubbonyt varrt. Most jóval nagyobb bér mellett csak 6-ot készít. Pedig tudhatná jól, hogy ez a zubbony a proletárhadsereg számára készül.» (Lásd A. Fraccaroli: Magyarország a bolsevizmus alatt. 110. old.) Úgy látszik, még elég messze van az idő, amikor — Marx jóslata szerint — a munka elsőrendű életszükségletté lesz. (Gothai programm. I. 3.)

lakosságának egyetlen szövetkezetbe való egyesítéséről is» és kénytelen volt megtérni, elismerni, sőt a szövetkezetek felügyelő tanácsába is bevenni a polgári alapon szervezett szövetkezeteket.

Az agrárproblémát nem érinti Lenin füzete. E tekintetben be kell érniünk azzal a nyilatkozáttal, amit Nikolaj Bucharin tett egy újságíró előtt 1918 decemberében: «A mezőgazdaság szervezésének kérdése — mondotta — igen nehéz, mert *a föld számtalan apró üzemre van felosztva*. Azon fáradozunk, hogy e kisüzemeket kollektivistikus üzemformákra redukáljuk. Ennek két módja van. 1. Társas mintagazdaságok szervezése. A korábbi földbirtokokat részben sikerült ily kollektív gazdaságokká átalakítani egész- vagy félproletárelemek, részben földmunkások, részben városi munkások bevonásával, *de csak ott, ahol a birtokokat a parasztság nem osztotta fel és ez csak ritka eset*. 2. Munkásközségek létesítése. Ez leginkább ott sikerül, ahol a parasztok a legszegényebbek és minden termelőeszköz híjával vannak . . . Eddig több, mint 700 ilyen munkásközség alakult».¹ Hétszáz munkásközség egész Szovjet-Oroszország területén! Ez bizony édes-kevés, úgy szólván semmi. A társas gazdaság pedig «ritka eset», mert «a föld számtalan apró üzemre van felosztva». Pedig — mint azt épen Bucharinnál olvastuk —: a tanácshatalom megalkotta a föld társadalmosításáról szóló törvényt.² A tanácshatalom, úgy látszik, nem mindig tud törvényeinek érvényét szerezni.

¹ Lásd: Sombart id. m. 171. old.

² A kommunisták programja. X. fejezet.

Maxim Gorkij tehát méltán nevezhette a bolsevizmus kormányzati rendszerét *decretinizmusnak*, mert — mint az fenti szemlénkből eléggé kitűnik — programjának megvalósításában úgyszólván sehol sem jutott túl dekrétumok kibocsátásán. Nem hisszük, hogy a marxizmus sikerei közé lehetne sorolni azt a tényt, hogy Oroszország földje a birtokos nemesek magántulajdonából, a parasztok magántulajdonába ment át; hogy Oroszország ipari munkásai zsarnoki munkafegyelem alatt akkordmunkát végeznek, hogy az orosz proletárdiktatúra igen magas fizetésekkel igyekszik megnyerni a polgári szakemberek támogatását, hogy Oroszország polgári szövetkezetei a régi polgári alapokon tovább folytatják működésüket. Lenin ismertetett röpirata valóban nem más, mint megdöbbsentő vallomás a kollektív gazdálkodás tökéletes csődjéről: annak beismerése, hogy a bolsevizmus, mely a világ gazdasági megváltását ígérte, a maga módján egyetlenegy gazdasági kérdést sem tud megoldani és minden tekintetben kénytelen visszatérni a kapitalizmus módszereihez.¹

¹ E sorokat 1920 tavaszán írtuk le. Azóta jelentős események mentek végbe, melyek azonban nem teszik szükségessé fenti fejtegetéseink revízióját, mert épen minden tekintetben megerősítik és igazolják azokat. Ama beszédében, amellyel az orosz kommunista-párt tizedik kongresszusát vezette be, Lenin többek között a következőket mondta: «Legkimagaslóbb politikai problémánk e pillanatban a munkások viszonya a parasztokhoz, akik Oroszország lakosságának többségét teszik. A paraszt, aki úgy érzi, hogy a cárlista tábornokoktól már nincs mit tartania, úgy véli, hogy túlságosan kevés iparcikket kap és ezért az a véle-

3. A tapasztalat jelentősége.

Vonhatunk-e valamilyen konkluziót a bolsevizmus gazdasági esődjéből a marxizmus társadalomelméletére? Hiszen a marxista irodalomban tudvalevőleg erőteljes vita folyik arról, hogy a bolsevik politicizmus igazi marxizmus-e vagy sem. Tagadhatatlan, hogy valamennyire mindkét félnek igaza van. Marx műveiben mindkét fél elegendő idézetet találhat a maga álláspontjának igazolására: a bolsevik talán inkább a gyakorlati, ellenfele az elméleti írásokban. Marx tanaiban kétségkívül

ménye, hogy a jelen állapot túlságosan sok áldozatába kerül. Szükséges, hogy segítségére legyünk a parasztnak. Gabonában és élelmiszerekben beszolgáltatandó természetbeni adókat fogunk intézményesíteni. (!) Ezek az adók az egyes parasztnak anyagi erőihez lesznek mérve és nem fogják sérteni egyéni érdekeit. A termésnek csak egy részét fogja az állam természetbeni adókkal igénybe venni, a többi megmarad a parasztnak, akinek joga lesz feleslegét eladni szabad forgalomban. (!!)... A természetbeni adó egyike a szovjetpolitika legfontosabb problémáinak. Gyakorlati megvalósítása a párt abszolút egységét követeli, úgyszintén világos felismerését a nehézségeknek, amelyekkel a proletariátus diktatúrájának egy kisbourgeois államban küzdenie kell»(„l'Humanité”, 1921. márc. 12.) Adók, szabad forgalom, kisbourgeois állam! A kommunista tanácsköztársaság immár saját programjának a karrikaturája. Hol vagyunk a termelés és forgalom társadalmi monopóliumától, hol a «rengeteg többség mozgalmától a rengeteg többség érdekében!» (Kommunista Kiáltvány, 42. oldal.) Érdekesen fűzi tovább Lenin e vallomásokat a természetbeni adókról értekező újabb írásában: «Az adott pillanatban két dolog között kell választanunk: vagy megtiltunk minden nem állami forgalmat, vagy pedig nem akasztjuk meg a kapitalizmus fejlődését, hanem azon vagyunk, hogy állami

benne van az evolucionizmus is és a revolucionizmus is. E kérdés további bolygatását mindazonáltal mellőzhetjük: egyrészt azért, mert ezt a munkát az eddigi kritika már elvégezte; másrészt és főképen azért, mert ez a probléma minket itt nem is érdekel. Nem érdekel, hogy a bolsevizmus elmélete beilleszthető-e Marx rendszerébe, mert egészen bizonyos, hogy ez az elmélet ép oly szükségszerű megfejezése a marxizmusnak, mint volt annak idején a reformizmus elmélete.

A marxizmus légtávolabbi célkitűzései utilitárius természetűek. E célok szolgálatára eszköz-

kapitalizmust csináljunk belőle. Az első methodus (ez volt az eredeti program, mint láttuk) ostobaság volna, ama párt részéről, mely azt megkísértené, mert 1. ez a politika ma gazdaságilag meg nem valósítható és mert 2. feltétlenül megbuktatná ama pártot. A másik út azonban gazdaságilag járható és nincs benne semmi, ami a proletariátus diktaturájával ne volna összeegyeztethető. Ellenkezőleg, az állami kapitalizmus egy lépés előre, a kispolgári ideológia teljes megsemmisítése felé.» (A brünni «Volksfreund» május 12. számából.) Az angol szocialisták szovjetbarát napilapja azonban nevén nevezi e gyermekeket: «Lenin maga az — írja a «Daily Herald» május 10-én — aki bejelenti, hogy Oroszország ezentúl kapitalista állam... Oroszország ma már kapitalista-állam, amelyet a kommunista-párt diktaturája kormányoz... Világos, hogy az élelem szabad forgalma le kell, hogy rombolja a kommunista-politika alapjait». Joggal mondja tehát az európai szociáldemokrácia legszélső balszárnyának egyik markáns képviselője, Friedrich Adler, hogy «öntudatlan vagy talán épen tudatos megtévesztés, ha azt mondják nekünk, hogy Oroszországban meg van valósítva az, ami a mi célunk... Oroszországban parasztforradalom ment végbe, amely típusa a tiszta polgári forradalomnak». (Arbeiter-Zeitung, 1921 márc. 22. V. ö. Kautsky: A proletárság

ként állíttatik be a forradalom. Ám a lélektan feloldja a cél és eszköz dualizmusát és kimutatja, hogy az eszköz heteronómiája megszűnik ott, ahol az eszköz maga nem közvetlen cselekvés, hanem olyas valami, aminek megvalósítására ugyancsak törekedni kell, ami tehát közelebbi eszközök megfontolását maga is kitűzött célként irányítja. Ekkép a forradalom is, mint a marxizmus egyik kitűzött közbenső célja, bizonyos autonómiára tehet szert. És amint a gazdasági fellendülés kedvezőbb korszaka, amely lehetővé tette közvetlen hasznossági célok sikeres szolgálatát, a marxista munkásmozgalomnak is szükségkép utilitárius jelleget adott: ugyanúgy a háború

diktaturája, 66. old.) Mindezt frappánsan tetőzik le Leninnek a «Krasznaja Nov» c. folyóiratban megjelent fejtegetései «az államkapitalizmus» formáiról. «Az államkapitalizmus első formája a *koncesszió*. A munkás és parasztkormány külföldi kapitalistákat bocsát be iparunkba és fenntartja magának az ellenőrzést. A második forma a *szövetkezet*. *Ostobaság és bűn volna szemet hunyni az előtt, hogy a szövetkezetek szabadsága és jogosítása magában foglalja a kapitalizmus szabadságát és jogosítását.*» A harmadik forma szerinte a *bizomány*, a negyedik állami üzemek, erdők stb. *bérbeadása*. Mindezt a következő lendületes indokolás kíséri: «Mi vagyunk a proletariátus elővédje. De ne feledjük el, hogy ez az elővéd csak kis része a proletariátusnak és ez is csak kis része az egész népességnek.» Már pedig «Nézzetek a térképre — úgymond —: Vologda, a donmenti Rosztov, Szeratov és Omszk között beláthatatlan területek terpeszkednek, amelyeken civilizált államok tucatjai férnének el. De ott mindenütt ugyanazok a patriarchális barbár vagy félbarbár állapotok uralkodnak. Gondoljatok az orosz földnek elkallódott darabjaira, amelyek a vasúttól messze,

jóvátehetetlen pusztításai is szükségkép tolták előtérbe a távolabbi utilitás eszközül proklamált forradalom gondolatát, eltiporván a közeli utilitárius célokat. *A bolsevizmus voltaképp nem egyéb, mint megtestesülése a bőség és forradalom amaz ellentmondásának, amelyen az elméleti marxizmus felépült. A bolsevizmus kísérlete és csődje élő bizonyossága annak, hogy a proletárforradalom csak oly viszonyok között törhet ki, amelyek eleve lehetetlenné teszik a marxizmus társadalmi terveinek megvalósítását. A marxizmus képzeleti világrendjének rendkívüli gazdagság, viszont a proletárforradalomnak rendkívüli nyomor az előfeltétele.*¹

útak nélkül húzódnak meg a végtelenben, tökéletesen elszakadva a civilizációtól, a nagyvárosi kapitalizmustól. Lehetséges-e ebből az állapotból Oroszországot közvetlenül átvinni a szocializmusba?» Lenin igéri, hogy igen: elektrilizással, tíz év alatt! Az idej orosz éhínség jó foglalót ad e tíz évre! Ám hiszen Lenin maga sem hisz ebben. «A kapitalizmus nyomorúság a szocializmushoz képest — így fűzi tovább. De a kapitalizmus is haladás a középkorhoz, a kisüzemhez, a bürokratizmusához képest. Amennyiben nem lehetséges közvetlenül a szocializmusba átmenni, a kapitalizmus a termelésnek és forgalomnak nélkülözhetetlen fejlődési szakasza.» (Brünni Volksfreund, jún. 2.) Ime a «nevetséges egér»! Hiszen «a szocializmus árulója» ezzel az olcsó bölcseséggel már elég régen kínálgatják Lenint és láttuk már, hogy Lenin maga is jól tudta ezt, mielőtt felcsapott Messiásnak. Most már megint tudja. Lehet, hogy még egyéb is eszébe fog jutni. Például talán az is, hogy $2 \times 2 = 4$,

¹ Ez az igazság nyilvánul meg a bolsevik elmélkedők ama teljesen végig nem gondolt érveléseiben is, melyeket a másodelőző szakaszban idéztünk. És ugyancsak ez rémlett fel Marxnak is egy világos pillanatában, mikor a francia proletárforradalom eshető-

Talán azt az ellenvetést tehetné valaki, hogy tételünk pusztán tapasztalati általánosítás, amelynek ennél fogva feltétlen érvénye nem lehet. Ám e tapasztalat törvényszerű összefüggések szövevényébe világít bele és úgy hisszük, sikerült általános fejtegetéseink során ezeket az összefüggéseket deduktíve is felvázolnunk. Aki mindazonáltal nem találja meggyőzőnek a *reductio ad absurdum*-nak azt a módját, amellyel éltünk, talán gondolkozóba esik, ha figyelmeztetjük arra, hogy ennek az összefüggésnek szükségszerűségét a világháború és a bolsevizmus tapasztalatai nélkül is fel lehetett ismerni. Mert volt, aki felismerte: nevezetesen *Gustave Le Bon*, aki a szocializmus győzelmi esélyeit ekkép latolgatja: «úgy látszik, hogy elkerülhetetlen ez a szörnyű rendszer. Kell, hogy legalább *egy* ország elszenvedje, tanulságul a világnak. Egyike lesz ez ama didaktikus kísérleteknek, amelyek ma már egyedül képesek megvilágosítani a népek elméjét . . . Ha Európában valósul meg e kísérlet, *minden amellet* szól, *hogy egy szegény, félig tönkretett ország lesz a színhelye*».¹ *Ez a jóslat kétségkívül alaposabbnak bizonyult, mint a Marxé!*

Összefoglalás és befejezés.

A marxista munkásmozgalomnak és a változó viszonyok szerint változó tanainak vázlatos története — mint láttuk — oly indukciókat nyújtott,

ségére (1871-ben) azt mondotta, hogy az «kétségbeesett ostobaság volna». (A polgárháború Franciaországban. Népszava-kiadás. 33. oldal.)

¹ *Psych. du Socialisme*, 1898. 171. oldal.

melyek deduktíve nyert eredményeinkkel tökéletesen egybevágunk. Miként általános fejtegetéseink során, ugyanúgy történeti vázlatunkban is, azt láttuk, hogy a társadalom növekvő gazdagsága a népesség növekvő jólétével párosulván, reális vágányokra tereli a munkásmozgalmat és viszont, hogy a forradalom csak gazdasági csődnek és társadalombomlásnak lehetvén következménye, eleve is csak tehetetlenül állhat szemben minden gazdasági és társadalmi problémával. Miként az általános okozati összefüggéseknek, ugyanúgy az immár történelemmé merevedett élet jelenségeinek vizsgálata is arról győzött meg tehát bennünket, hogy *a marxizmus «tudományos» jóslata semmi körülmények között sem állhatja meg helyét.*

Vizsgálódásaink eredményét a következőképpen foglalhatjuk össze:

A polgári társadalom fejlődésének — mint láttuk (fent: Második rész, I. 1.) — három logikai variációja van. Ezeknek megfelelően:

1. *Marx szerint* a társadalom növekvő gazdagsága és népességének növekvő nyomora szükségkép a polgári társadalom forradalmi összeomlására és ezzel a kollektív termelésen alapuló piactalan társadalmi rend kialakulására visz.

2. *A Kautsky-féle marxizmus szerint* a népesség jólétének növekedése mellett is szükségkép bekövetkezik a megváltó új rendet teremtő forradalom.

3. *A Lenin-féle marxizmus szerint* a társadalom általános elszegényedése mellett is végbemegy a társadalom jósolt forradalmi megújulása.

Ezzel szemben kimutattuk mindenekelőtt, hogy

a forradalomból magából *nem építés*, hanem csak *rombolás* és legfeljebb bizonyos *helyreállítás* következhetik. (Az utóbbit azután a folytonossági kapcsolatban ismét organikus *építés* követheti.) Kimutattuk továbbá, hogy

1. a polgári társadalom továbbfejlődésének minden lehető útján növekvő gazdagság és növekvő nyomor összeférhetetlen ;

2. növekvő gazdagság útját állja a forradalomnak ;

3. növekvő nyomor útját állja a kollektív termelésen alapuló piactalan társadalmi rend kialakulásának.

*

A marxizmus horoszkópja tehát hamis. Hogy a kapitalizmus kora sem fog örökké tartani, az meglehetősen bizonyos. De hogy mikor, miért fog elenyészni és mi fog helyébe jönni, azt ma még sejteni sem lehet.¹ Ám akkor is, ha csakugyan valamilyen szocialisztikus társadalmi forma lesz a kapitalizmus utóda, ez semmiesetre sem lesz a marxista ábrándvilág merev racionális konstrukciója. Zárt társadalmi rendszerek a valóságban nincsenek : mindez csak logikai absztrakció. Az élet mozgó egyensúlyában a társadalmi formák is örökös átalakulásban vannak és a valóságnak egy-egy metszete mindig olyasvalamit ábrázol, amit a diszkrét fogalmak nyelvén csak átmeneti állapotnak lehet nevezni. Az európai társadalom itt-ott még ma is hurcol magával visszamaradt

¹ V. ö. Földes Béla : A szocializmus. Bp., 1910. (Tud. Akadémia.) II. köt. 185. old.

feudalisztikus formákat és nem lehet a kapitalizmus kezdeteinek idejét olyan távol keresni, ahol még szocialisztikus formáktól ment lett volna. Politikai formák élettartama többnyire megmérhető — bár a jogalkotó szokás nem egyszer ezeket is folyamatosan fejleszti át — de társadalmi formák úgy nyúlnak át egymásba, mint a szivárvány színei.¹

Ha tehát vannak gondolkozók, akik a marxizmustól igen távol esnek és mégis úgy vélekednek, hogy társadalmunk jövő életformája a szocializmus, ezzel csak azt akarják mondani, hogy a jövőben az előbb nagyobbbrészt magángazdaságok szabályozatlan versenyén nyugvó közgazdasági élet helyébe nagyobbbrészt állami gazdálkodáson alapuló szabályozott közgazdasági élet fog lépni és a szabad szerződést az imperatív jog kényszere váltja fel. Ám ez a melegház is csak egy életerejében hanyatló társadalom számára épülhet. «Egyetlen társas alakulat sem képes a haladásra, sem helyét meg nem tarthatja satnyu-

¹ Vannak marxisták is, akik tisztában vannak ezzel az igazsággal. Így Szabó Ervin egy helyt elismeri, hogy «oly társadalmi állapot, amelyben egy tiszta gazdasági típus úgy determinál, hogy benne a társadalmi és politikai felülépítmény és a gazdasági alap között tökéletes a harmónia: mintegy a fejlődés vége, avagy kezdete — *contradictio in adiecto*, mint-hogy a fejlődésnek kezdete vagy vége nem képzelhető». (Szindikalizmus és szociáldemokrácia. I.) Vanderelde pedig így vélekedik: «Valóban, nincs okunk arra, hogy el ne képzeljünk egy olyan szocialista-társadalmat, amelyben az egyéni tulajdon és munka egyidőben és egymás mellett él a kollektív tulajdonnal és munkával.» (A kollektivizmus és az ipar evolúciója. Bpest, Grill, 1908. 37. old.)

lás nélkül, hacsak fáját az átlagon felül levő egyedek nagyobb számával nem szaporítja, mint amennyien az átlagon alul maradottak vannak» — így vélekedik a darwinista.¹ Már pedig tudjuk az állami beavatkozás egy lelkes hívétől, hogy minden szabályozás egy-egy Prokruszesz-ágy, mely az egyénektől bizonyos mértéket követel és amelyben nemcsak azok pusztulnak el, akik ezen alul maradnak, hanem azok is, akik ezt a mértéket felülhaladják.² A szocialista szabályozás tehát csak oly közösség élete felett lehet úrrá, ahol kihalófélben vannak azok a kiemelkedő egyesek, akiket nem tanácsos, de nem is lehet előre kimért ketrecekbe szorítani és akiknek teremtő munkáján lehet csak megmérni a népek útjának minden emelkedő darabját.³ Ahol ők kihalnak, ott fásult routine lép a teremtő invenció helyébe. Ilyen társadalmak tagjait az iniciatív akaraterőnek és a felelős cselekvés öntudatának teljes hiánya jellemzi: vegetatív életösztönük keskeny vágányokon terelgeti tartalmatlan életüket. «Szenvedélyek és hibák nélkül valók, sem bolondok, sem bölcsek nem lévén, átlagos eszméssel, átlagos nézetekkel, átlagos életkorban halnak meg valamely átlagos betegségben.» (Bertrand.)

Akiket ez a kép lelkesít, ám legyenek szocialisták!

¹ B. Kidd: A társadalmi evolúció. Akadémia, Bpest, 1905. 62. old.

² Somló Bódog: Állami beavatkozás. 146. old.

³ «Universal History, the history of what man has accomplished in this world, is at bottom the History of the Great Men who have worked here.» Th. Carlyle: On Heroes, & c. Lecture I.

TARTALOMJEGYZÉK.

	<i>Oldal</i>
Első rész: AZ ELMÉLET	5
I. fejezet: Siker és kritika	5
II. fejezet: A «tudományos» jóslat	11
1. Jóslat és tudomány	11
2. Az emberi természet	16
III. fejezet: A történelmi materializmus ...	22
1. Az eredeti képlet és származása ...	22
2. Műszó és fogalomzavar	28
3. A módosított képlet.....	33
Második rész: AZ IGAZSÁG	44
I. fejezet: Általános elemzés	44
1. A jóslat elemei	44
2. A jóslat szerkezete	48
II. fejezet: A forradalom útja	52
1. Társas élet és forradalom	52
2. Ábránd és valóság	59
III. fejezet: Gazdagság és nyomor	71
1. Növekvő gazdagság	71
2. Növekvő nyomor	77
Harmadik rész: AZ ÉLET	84
I. fejezet: A neomarxizmus «ideológiái» ...	84
1. Az opportunizmus álarcai: realizmus és szimbolizmus.....	84
2. Forradalmi árnyalatok: romanticizmus és politicizmus	96
II. fejezet: Háború és forradalom	103
1. Az összeomlás pragmatikája	103
2. Az összeomlás után	112
III. fejezet: A proletariátus diktaturája ...	117
1. «A tudománytól a valóságig»	117
2. Programm és praxis.....	120
3. A tapasztalat jelentősége	127
Összefoglalás és befejezés	131

